

JESKYNĚ V NEOLITU A ČASNÉM ENEOLITU MEZI PŘEDNÍM VÝCHODEM A STŘEDNÍ EVROPOU - CHRONOLOGIE, FUNKCE A SYMBOLIKA

CAVES IN THE NEOLITHIC AND EARLY AENEOLITHIC PERIODS BETWEEN NEAR
EAST AND MIDDLE EUROPE - CHRONOLOGY, FUNCTION AND SYMBOLISM

Vladimír Peša

Vlastivědné muzeum a galerie v České Lípě

Motto:

„Avšak dříve než vstoupíš dovnitř, věř, že pobývat
v jeskyni je nebezpečné a svízelné. Jsou temné
a ošidné, vlhké a nejisté.“

*Tomáš Pešina z Čechorodu, 1677**

ABSTRACT:

Interpretative models of the function and significance of caves in the early human society are closely interrelated with the development of archaeology, but also with the forming of thought of the society in the 19th and at the beginning of the 20th century that exerts its major influence in Central and SE Europe to this day. Using the period from the Neolithic to the Lower Eneolithic as an example, the submitted work examines the relations among archaeological finds, the character of caves, and the principal functional models of their use (settlement, shepherding, and cult). The most important archaeological sites are related mainly with dark or half-dark caves and evidence primarily ritual activities. At the same time the main stages of visits to caves correspond to the periods of major climatic changes comprising dry fluctuations. It seems that cult activities in such periods of climatic disorder were under way only in traditional societies, whereas the so-called cultures of advanced civilizations avoided caves. In the general cosmology the underground belongs to extra-human world, and similarly to the celestial sphere it is reserved for gods. As an archetype of nature in the human society, a cave used to be a space for communication with gods, and together with archaeological finds from hilltops it could have expressed the knowledge of the mythological Axis of the World (Axis Mundi) as early as in the Neolithic and the Lower Eneolithic.

KEY WORDS: Caves, Moravian Karst, Romania, ritual site, climatic changes, mythology, sacral landscape.

1. ÚVOD

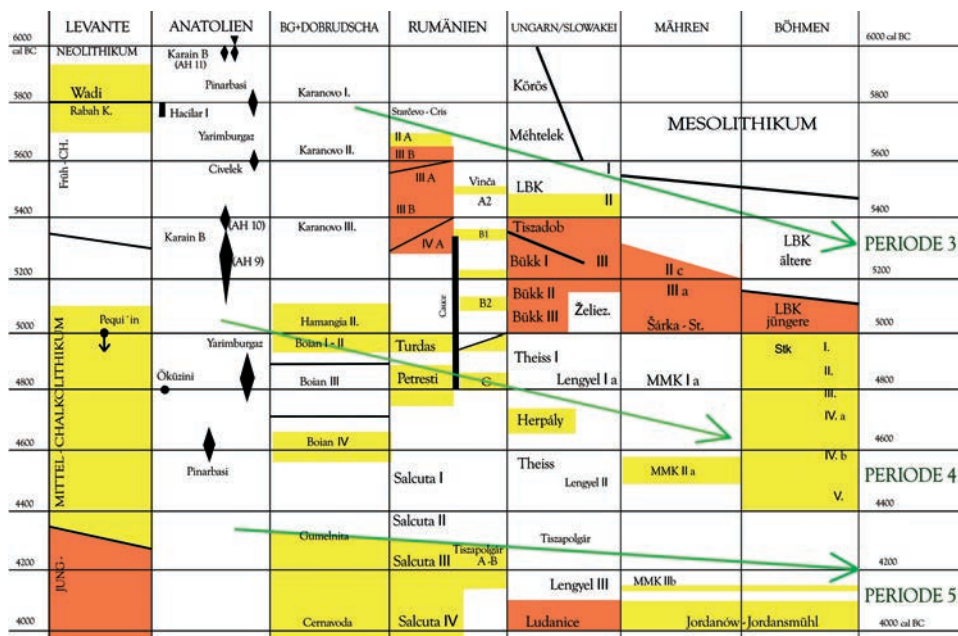
Jeskyně jako archeologická lokalita je od počátku archeologických výzkumů v 19. století až po současnost nejčastěji interpretována jako dlouhodobější či krátkodobější sídliště, útočiště nebo úkryt pastevců, a doplňkově jsou uvažovány i funkce kulturní, úkryt lidí vyloučených ze společnosti atd. Počátky této představy univerzální funkce jeskyní vidím ve dvou souvislostech, které byly již podrobněji rozvedeny (PEŠA 2011b). Až do druhé poloviny 20. století převládal ve větší části Evropy zájem o paleolitické dějiny a interpretační model paleolitického jeskynního sídliště byl následně aplikován na často méně

* *Překlad V. Grolicha podle MUSIL 2010, 32.*

výrazné, či dokonce odlišné náleзовé situace postmezolitických období. Za druhé, na sklonku 19. století představovala jeskyně v obecném povědomí společnosti (tedy i archeologické) především místo válečných úkrytů nebo úkryt před nepohodou při mimosídlních hospodářských aktivitách. Úvahy o větším významu kultovních aktivit a symboliky jeskyně se v literatuře objevují častěji teprve od 80. let 20. století, ale sídlištní představa jeskyní nadále přetrvává.

Předkládaná práce¹ si klade za cíl na příkladu období neolitu až časného eneolitu postihnout fenomén jeskynního využívání jak z širších souvislostí chronologických (od počátků zemědělství na Předním východě po konec lengyelského komplexu ve střední Evropě - obr. 1), tak funkční interpretace archeologických dokladů ve vztahu k přírodnímu charakteru jeskyní. V chronologické části je pozornost věnována proměnám zájmu a nezájmu o jeskyně z pohledu archeologických kultur a jejich případným prostorovým a časovým souvislostem a dále je diskutována problematika, zda mohou jeskynní lokality představovat lokální sociokulturní projev nebo zda odrážejí globálnější jev napříč kulturně různorodými oblastmi - např. změny klimatu. Druhá, interpretační část studie se věnuje posouzení argumentů pro teoretické a v současnosti stále často opakované multifunkční využívání jeskyní, jak bylo uvedeno výše. Sledované území reflektuje proces šíření neolitického způsobu života z oblastí Levanty a Anatólie přes Balkán do Karpatské kotliny a českých zemí. Vzhledem k již tak značnému rozsahu tématu nebyly do studie systematicky zahrnuty oblasti Řecka a adriatické části Balkánu, které představují samostatný koridor neolitizace Evropy, ani oblasti na sever a západ od České republiky.

Jeskynní chápu jako specifický typ archeologické lokality, který svou přirozenou podstatou spojuje svět přírody - reprezentovaný tvarem a charakterem podzemních prostor - s kulturním světem člověkem v případě, že po něm zůstaly dochovány archeologické nálezy či jiná svědectví (např. parietální umění). Tato vzájemná provázanost se projevuje nejen

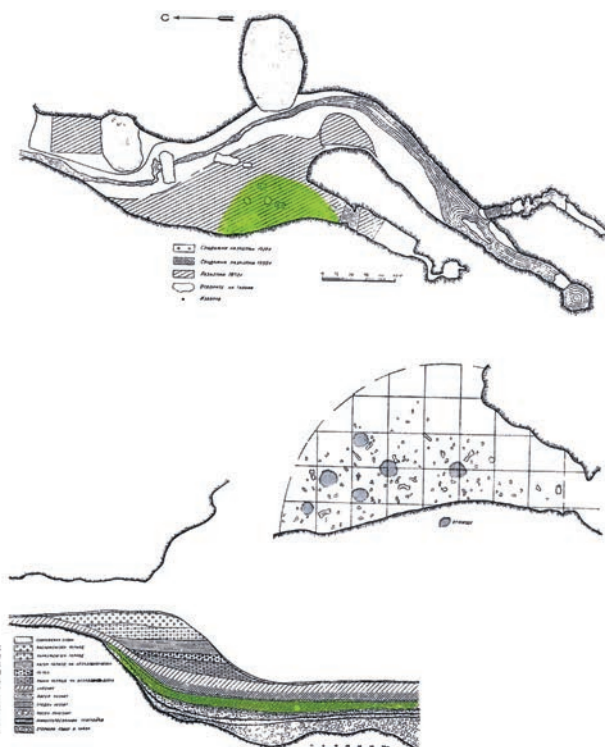

Obr. 1. Přehled chronologicko-prostorových vztahů ve využívání jeskyní mezi Předním východem a střední Evropou s vyznačením předpokládaných vln šíření jeskynního fenoménu (šipky). Červeně kultury se zvlášť intenzivním vztahem k jeskyním.

v archeologii resp. speleoarcheologie jako její subdisciplíně, ale i v dalších kategoriích lidské kultury, kterými se zabývá historie, psychologie, etnologie ad. Protože jeskyně jako přírodní lokalita je – na rozdíl od lidské kultury – časově v zásadě neměnný prostor, pokládám i ostatní „nearcheologické“ pohledy za potencionálně významné a umožňující bližší pochopení jeskyně jako lokality archeologické. Tyto vzájemné komplexní a oboustranné vazby zahrnují do pojmu speleoantropologie (k definici a použití PEŠA 2013c).

2. PRAMENNÁ ZÁKLADNA

Speleoarcheologie jako specifická subdisciplína archeologie – tak jak ji známe ve střední Evropě – na jihovýchodě Evropy, v Anatólii ani dále na východ v podstatě neexistuje a to má dopad jak na způsob publikování jeskynních lokalit (chybí monografie jeskynních regionů, sumarizující přehledy apod.), tak do interpretací samotných lokalit. Pramenná základna (PEŠA 2011a) se proto pokusila systematicky zmapovat většinu publikovaných jeskynních lokalit a shromáždit informace k jejich nálezovým situacím a kategoriím ve sledovaném levantsko-středoevropském transektu – a to převážně z primárních publikací. Nové zhodnocení lokalit a interpretační teze byly již představeny v případě Levanty s Anatólií (PEŠA 2011b), západokarpatského regionu (Slovensko, Maďarsko: PEŠA 2013a) a Českého krasu (PEŠA 2013b). Bulharské jeskyně jsou dosud prozkoumané jen málo a z nejvýznamnějších archeologických lokalit lze připomenout zejména vstupní části krasových systémů Devetaškata peštera (obr. 2), Bačo kiro, Goljamata ad. (PEŠA 2011a). Závažná

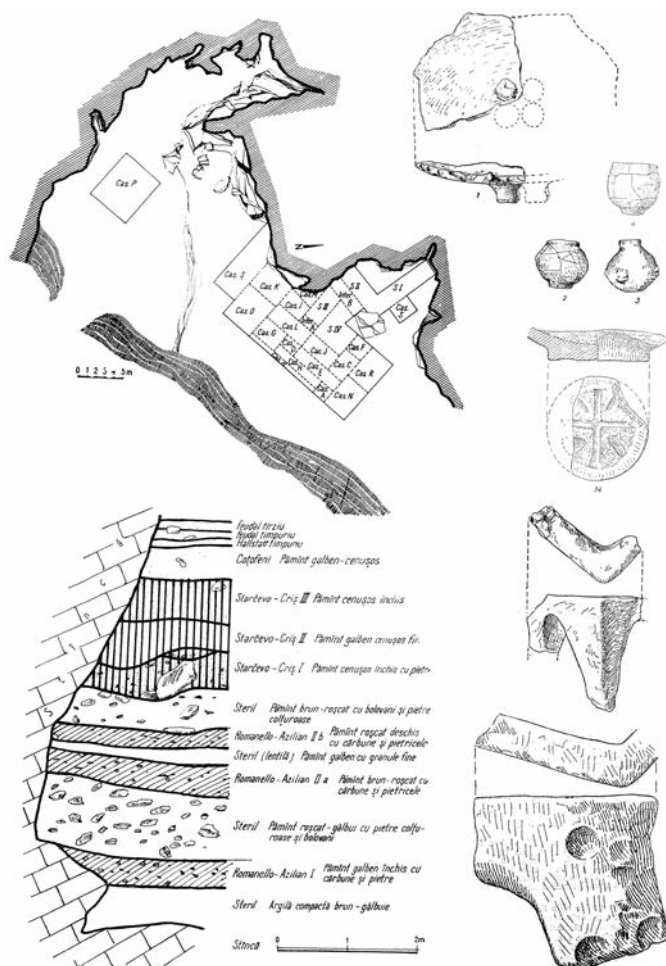
Obr. 2. Devetaškata peštera (Bulharsko) – polykulturní lokalita. „Neolitická“ vrstva před ústím boční chodby zvýrazněna v celkovém plánu jeskyně, v dílčím profilu hlavní sině, uprostřed nálezové situace s ohništi (šedě). Upraveno podle MIKOV – DŽAMBAZOV 1960.

sdělení jak pro situaci dále na severozápad v Karpatské kotlině a jejím okolí, tak v obecné interpretační rovině, přinášejí v rámci Balkánu především rumunské jeskyně, jejichž dílčí interpretace s některými novými poznatky a postřehy je sumarizována v exkurzu 1. Podrobnější pozornost v této části věnuji také moravským jeskyním (ekurz 2), které představují naši hlavní speleoarcheologickou základnu. Český kras patří z širšího pohledu sledované problematiky spíše k marginálním oblastem.

2.1 EXKURZ 1: RUMUNSKO

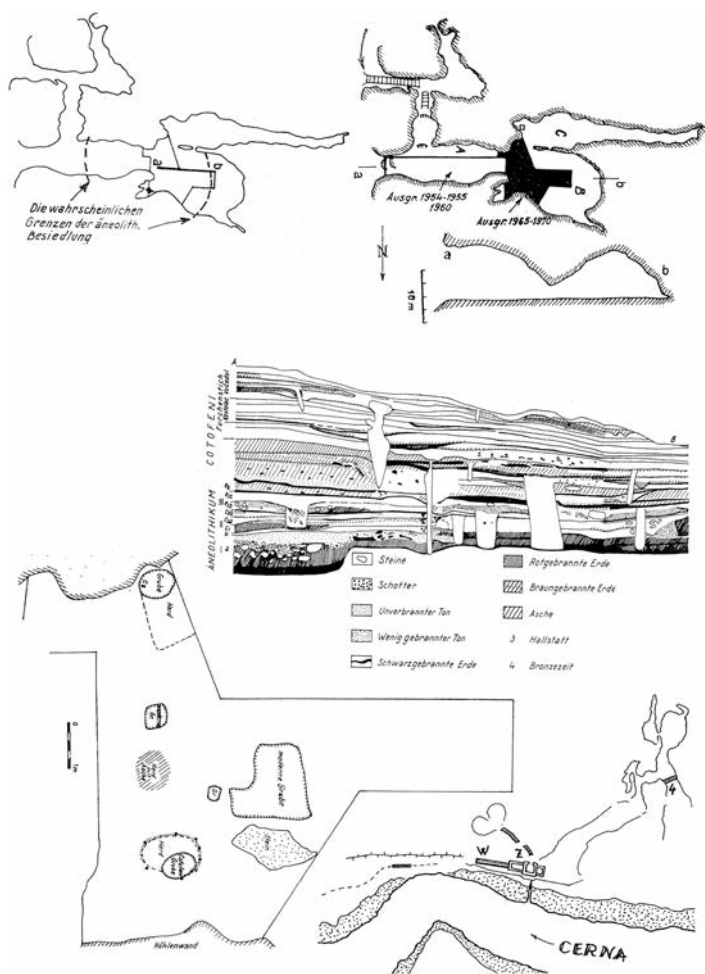
2.1.1 Chronologie

Rumunsko s tisíci jeskyněmi a několika stovkami dosud známých speleoarcheologických lokalit představuje významný speleoarcheologický potenciál především do budoucna. Období mezolitu je v rumunských jeskyních doloženo (rozpoznáno) prakticky jen v širším okolí Železných vrat na Dunaji. Jak otevřená sídliště mezolitické kultury Schela Cladovei, tak dvě prozkoumané speleoarcheologické lokality (skalní převis Cuina Turcului - obr. 3, terasa před jeskyní Veterani/Maovaț) dokládají mocné sídlištní horizonty s různorodými

Obr. 3. Převis Cuina Turcului v Železných vratech (Rumunsko). Plán a profil s vyšrafovaným neolitickým souvrstvím a výběr zvláštních tvarů keramiky kultury Starčevo-Criș IIA-III (PAUNESCU 1970; 1979).

skupinami nálezů, které poukazují na profánní i sakrální aktivity těchto lovecko-rybářsko-sběračských komunit. Toto pozorování lze v Železných vratech vztáhnout i k následujícímu časnému neolitu, který ve stupni IIA/IIB starčevo-krišské kultury pravděpodobně více méně kontinuálně navázal na pozdní mezolitickou tradici (BORONEANȚ 1970a; BOLOMEY 1973, 199; PĂUNESCU 1970; 1979). Komplexní zastoupení nálezového spektra spolu s početnými dochovanými nebo rozptýlenými ohništi bez dalších sídlištních objektů vytváří podle mého názoru spíše představu dlouhodobějšího, intenzivně a často navštěvovaného místa, kde polousedlé nebo usedlé mezolitické a časně neolitické populace prováděly aktivity každodenního života. Také novější studie o přechodu mezolitu a časného neolitu v oblasti Železných vrat se přiklánějí k místnímu kontinuálnímu vývoji s přijímáním nových ideí a předmětů spíše než k pronikání početnějších zemědělských skupin (RADOVANOVIĆ 1996). Pokud tyto lokality označme za přechodná sídliště ve smyslu přebývání, potom ukazují ostatní neolitické a časně eneolitické jeskynní lokality odlišný obraz využívání. Časně neolitické období starčevo-krišské kultury v její střední a mladší etapě (stupně II B - IV A) - tedy v intervalu zhruba 250 let - představuje první postmezolitický horizont využívání

Obr. 4. Peștera Hoților (Băile Herculane, Rumunsko). Celkové plány a nálezová situace časně eneolitického horizontu (ROMAN 1971), dole vpravo poloha jeskyně v areálu antických lázní.

rumunských jeskyní. Až do období mladšího eneolitu je však třeba mít na zřeteli skutečnost, že počet jeskyní v rámci jednotlivých kultur je poměrně malý a statisticky má jen omezenou vypovídací hodnotu. I přes tento problém je možné alespoň v podobě pracovní hypotézy načrtnout některé obecnější rysy využívání rumunských jeskyní. Z období vinčanské kultury (A2-C) jsou známy jen ojedinělé lokality, větší seskupení lokalit se objevuje v této době pouze v Dobrudži v mladším období kultury Hamangia a ještě nápadněji ve skupině Cluj-Cheile Turzii kulturního komplexu CCTLNI, což by mohla být předzvěst následující doby mladého neolitu a časného eneolitu mezi ca. 4700-4400 cal BC (obr. 1), která představuje druhý horizont využívání rumunských jeskyní (kultury Herpály, Petrești, starší Gumelnița - PEŠA 2011a). Ve starém eneolitu zájem o jeskyně přetrvává, ale mění se jeho geografické rozložení. V Banátu a západním Sedmihradsku se nově objevují jeskynní lokality za kultury Sălcuta II-III, Herculan I a Tiszapolgár A-B a jsou bez zásadnějších hiátů využívány následujícími střeoenolitickými kulturami až do nápadného vzestupu zájmu o jeskyně na přechodu do doby bronzové. Naopak prostor herpálské kultury vykazuje v následujícím tiszapolgárském období úbytek využívaných lokalit až do úplné absence v době středního eneolitu. V Dobrudži obdobím přechodu starého a středního eneolitu (mladší Gumelnița - Cernavoda I) pravěké využívání zdejších krasových jeskyní definitivně skončilo.

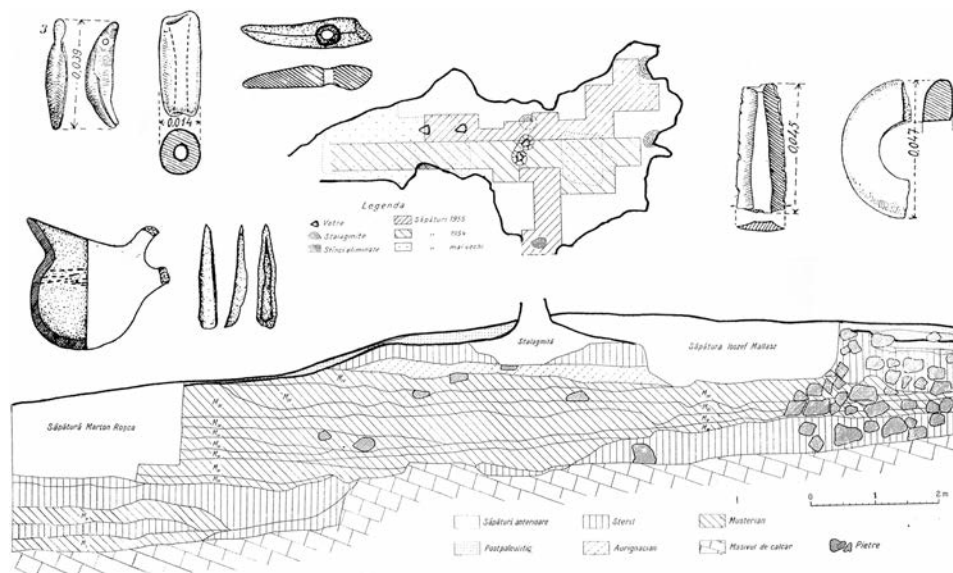
Celkový pohled na chronologický vývoj zájmu o jeskyně v Rumunsku tedy nabízí tyto dílčí závěry: 1) mladý neolit - po jakémsi „přípravném“ období středního a snad již i časného (?) neolitu - zahájil ve většině oblastí s výskytem jeskyní dlouhodobější (i když více méně přerušovanou) tradici jejich využívání, která kulminovala v pozdním eneolitu jak počtem lokalit, tak strukturou některých nálezových situací. 2) Takto dlouhodobý a jen lokálně ovlivňovaný vztah lidských komunit k jeskyním musel vycházet z kontinuálního povědomí o významu či společenské hodnotě těchto specifických míst, nebo z jiných socioekonomických důvodů, které byly opakovaně aktuální po řadu staletí vývoje eneolitické společnosti.

2.1.2 Nálezové situace a jejich interpretace

Obvyklá rumunská speleoarcheologická lokalita obsahuje převážně slabou, jen výjimečně více než 30 cm silnou kulturní vrstvu sledovaného období se zachovalými nebo rozptýlenými ohništi bez dalších objektů. Nálezové soubory jsou zastoupeny fragmenty keramiky různého množství a jen zřídka se objevují kamenné nebo kostěné nástroje nebo drobné ozdoby. Lze-li vycházet z údajů literatury, poměrně často se vyskytuje jemná stolní keramika, zatímco zásobní nádoby prakticky chybí. Mimořádné nálezové situace jsou v rumunských jeskyních doložené jen výjimečně. Silnější a nálezově bohaté kulturní vrstvy se kromě oblasti Železných vrat objevují také v Dobrudži, tam ale mezi nálezy převažuje keramika a ostatní kategorie jsou ve srovnání s Železnými vraty zastoupeny velmi slabě nebo vůbec. To se týká i kostí domácích zvířat, na jejichž základě bývá uvažováno o pasteveckém využívání lokalit; ty jsou literaturou v Dobrudži doloženy pouze ze sídelního areálu s jeskyní La Adam a blízkých přeuvisů (RADULESCO - SAMSON 1962; VENCL 1968, 44). Právě kategorie zvířecích kostí je na většině jeskynních lokalit překvapivě velmi okrajově zastoupena a podobný nedostatek potravního odpadu nesvědčí o intenzivnějším či dlouhodobém osídlení jeskyní ve smyslu obývání. Jeskyně obecně nesloužily ani k výrobním či každodenním řemeslným aktivitám, protože prakticky chybí výrobní odpad po zpracování štípané industrie či broušených nebo kostěných nástrojů; výjimkou jsou pouze jeskyně Devent a Cauce. Ve dvou jeskyních se jako zvláštní objekty objevují jámy s početnou keramikou, k nimž chybí odpovídající kulturní vrstva (Climente I, Spurcată). V neolitu a starším eneolitu se ještě neobjevují pohřební jeskyně ve smyslu zvláštních podzemních hrobků s povrchově uloženými pohřby, jaké se vyskytují v Rumunsku v mladších pravěkých obdobích. Existuje opět výjimka - malý skalní výklenek Piatra Jurcoaiiei s jedním pohřbem ve skrčené poloze doprovázeným několika obvyklými milodary (IGNAT 1973; IGNAT SAVA 1974). Mimořádné nálezové situace, které podle mého názoru dovolují uvažovat o kultovních aktivitách (PEŠA 2011a), jsou zdokumentovány v jeskyních Hoților u Băile

Herculane (obr. 4; ROMAN 1971) a ve „Vodní jeskyni“ (Peștera cu apă) u Românești (D.B. 1949; MOGOȘANU – STRATAN 1966). Těžiště zdejších aktivit však spadá až do středního a mladšího eneolitu, tedy do období, kdy se v rumunských jeskyních pravděpodobně objevují nejstarší postpaleolitické nástěnné malby (srov. CĂRCIUMARU 1987).

Podnět k zamyšlení vyžaduje i samotná podoba jeskyní jako přírodních objektů a jejich vhodnost pro lidské aktivity. Pouze dvě lokality (převis Cuina Turcului a terasa před jeskyní Veterani v Železných vratech – BORONEANȚ 1970a; 1970b; BOLOMEY 1973; PĂUNESCU 1979) lze s ohledem na nálezy situace označit jako sídlištní lokality ve smyslu intenzivního nebo dlouhodobějšího obývání, a to jak pro období mezolitu, tak časného neolitu. Již v časně neolitické starčevo-krišské kultuře je možné sledovat tendenci využívat podzemní prostory nejružnějších podob – tedy nejen sídelně vhodné a suché jeskyně, ale také vstupní části rozsáhlejších krasových systémů (Liliecilor: CĂDARIU – PETROVSZKY 1975, Ponicoва, Muierilor: GHEORGHIU *et al.* 1954; NICOLĂESCU-PLOPȘOR *et al.* 1957a). Na dalších lokalitách se objevuje fenomén podzemní vody, z podzemí pramenící potok (Dumbrava), krápníkové útvary (Ponicoва, Cioclovina, Merești?), velké faloidní stalagmity v centrálním umístění (Bordu Mare – obr. 5: NICOLĂESCU-PLOPȘOR – HAAS *et al.* 1957b), nebo upřednostnění tmavých prostor před světlými v rámci jedné jeskyně (Dîmbul Colibii II: VLASSA 1961; 1976). Tyto charakteristiky připomínají situaci v mladších pravěkých obdobích, kdy jsou podobné lokality spojovány s kultovním využíváním a zvláště přítomností kovových artefaktů v podobě obětín. Také deponování nádoby kultury Vinča A v nízké puklině „Jeskyni s nádobou“ (Peștera cu vas: LUCA – ROMAN – BAICOANĂ 1997; LUCA – CIUGUDEAN – ROMAN 2000, 10) může upozorňovat na jednu z dalších kultovních praktik pozdějších období, kdy bývaly nádoby s předpokládanými obětínami ukládány často do obtížně přístupných jeskyní (srov. PEŠA 2006, 2008). Tradice využívání a kontinuita povědomí o některých jeskyních (Devent, Peștera cu apă u Devent, Peștera Mare de la Cerișor, Ungurească) – v obou posledních případech s mimořádnými aktivitami: ROMAN – DAICONESCU – LUCA 2000; LAZAROVICI *et al.* 2004; 2006) u pravěkých obyvatel je přítomná nápadná, uvážíme-li množství přírodních jeskyní ve všech diskutovaných krasových oblastech Rumunska a tedy možnost velké nabídky příhodných skalních dutin.

Obr. 5. Bordu Mare (Sedmihradsko, Rumunsko). Přední sál jeskyně s ústředním stalagmitem v plánu a řežu. Nálezy řazeny do staršího neolitu (NICOLĂESCU-PLOPȘOR *et al.* 1957, LUCA *et al.* 1997).

Mezi „neobyvatelné“ jeskyně mladého neolitu / časného eneolitu lze zařadit: rozsáhlejší jeskynní systémy Meziad, Igriča a Ungurului, nálezy z tmavých částí jeskyní v Dímbul Colibii II, nebo z krápníkové jeskyně Calului u Merești.

2.2 EXKURZ 2: MORAVA

2.2.1 Obecná chronologie

K úvahám o moravských jeskyních v neolitu je v současnosti k dispozici 18 lokalit, které umožňují bližší časové zařazení a naznačují některé shodné rysy jejich využívání (pouze jeskyně na Turoldu ležela mimo Moravský kras). Většina lokalit (16) dokládá aktivity v období kultury s lineární keramikou (LNK). V následující kultuře s keramikou vypíchanou zůstaly jeskyně zcela mimo pozornost člověka (výjimkou je zatím pouze Býčí skála – předběžná informace Martin Golec) a začaly být navštěvovány až v kultuře s moravskou malovanou keramikou (MMK), z níž známe 9–10 jeskynních lokalit. Sporadické nálezy jordanovské kultury (2–3) a následujícího období staršího a středního eneolitu (NERUDA *et al.* 2007; SVOBODA – van der PLICHT 2007) svědčí zatím spíše jen o občasných aktivitách, a to až do dalšího velkého zájmu o jeskyně ve starší době bronzové (STUCHLÍK 1981).

Pohled na jemnější chronologii v rámci jednotlivých kultur již není tak zřejmý a ostrý. Z lokalit LNK dovoluje pouze 7 jeskyní více méně přesnější datování a ve všech případech odpovídá stupni II–III. Tyto jeskyně se nacházejí jak v jižní části Moravského krasu (Pekárna – mladší LNK a šarecký stupeň, Švédův stůl – mladší LNK), tak v severní části (Kateřinská – II, Koňská jáma – IIb?, IIc, III, Rytířská – II, III?, Pod hradem – mladší LNK) a odpovídá jim i jihomoravský Turol (II, III). Toto datování je vztahováno i na ostatní jeskyně s LNK, takže jejich využívání je všeobecně přijímáno v období mladé LNK (např. PODBORSKÝ *a kol.* 1993, 81). Kultura MMK je v jeskyních zastoupena méně a zpravidla i menšími nálezovými soubory, v severní části prakticky chybí – výjimkou se zdá být jen Kateřinská jeskyně. Je-li keramika blíže datována, patří do mladší MMK – stupně II (Hadí, Turol), resp. IIa (Pekárna).

Vyhledávání a využívání jeskyní v neolitu tedy nebylo obvyklé, nepředstavovalo ani žádný typický rys společnosti LNK, ani uspokojování jejich běžných potřeb v průběhu této 600 až 700 let dlouhé periody. Nejstarší zemědělci se podle všeho o jeskyně vůbec nezajímali, změna nastala teprve po 400 letech s rozvíjejícím se stupněm II. Podobné svědectví přináší i otevřené lokality v jižním sousedství Moravského krasu na katastru Mokrá-Horákov, které existovaly až ve stupních LNK II a III. Zájem o jeskyně přetrvával i v následujícím, z pohledu kulturně historické interpretace nepřiliš jasném stupni III, kdy ve středoevropském prostoru snad docházelo k pohybům kulturních skupin či alespoň jejich idejí (šarecký stupeň LNK, vlivy III. stupně železovské skupiny), a zcela ustal na Moravě s nástupem nové archeologické kultury – společnosti s vypíchanou keramikou. Důvod k návštěvám jeskyní nenastal ani v době radikální kulturní změny a příchodu nové populace MMK, která moravský vývoj vypíchané keramiky ukončila, a nenastal ani v průběhu rozvoje nově etablované kultury, jejíž osídlení se ve stupni Ib přiblížilo až k jižní hranici Moravského krasu (Mokrá-Horákov). Teprve po zhruba 800 letech od posledních návštěv nositelů pozdní LNK se jeskyně opět staly předmětem pozornosti ve stupni MMK II (a). Jak dlouho tato nová vlna zájmu trvala, publikované a málo výrazné soubory nálezů zatím neumožňují zodpovědět. Nejpozději po dvou až třech stoletích se v jižní části Moravského krasu příležitostně objevili lidé časné eneolitické jordanovské kultury. Je zajímavé, že tyto návštěvníci pravděpodobně nenavázali na starou neolitickou tradici nejčastěji využívaných jeskyní a zvolili pro své aktivity jiný typ lokalit (puklinová jeskyně Babická Skalka / Kapustovka, Kůlnička, eventuelně Žitného jeskyně) – tedy vesměs malé skalní dutiny s omezeným prostorem pro praktické činnosti.

2.2.2 Jeskyně v kultuře s lineární keramikou

Dosavadní interpretace přítomnosti lidí LNK v moravských jeskyních vycházela z nálezů torza nádoby s antropomorfní plastikou obličeje v jeskyni Koňská jáma a z údajných dokladů antropofagie v jeskyni Barová a řadila je do kultovní sféry, případně do období nouze (PODBORSKÝ *a kol.* 1993, 81, 99). Tyto úvahy mají počátky již v době Josefa Skutila, který Koňskou jámu osobně zkoumal a jeskynní atmosféru na hranici světla a tmy, podbarvenou ještě mimořádným nálezem, sám zažil. Jako dobrý znalec dalších jeskynních lokalit v Moravském krasu předpokládal kultovní význam také pro další jeskyně – např. pro Výpustek (SKUTIL 1962; 1970, 323). Od 90. let se nad obecným využíváním moravských jeskyní zamýšlel M. Oliva. Všimá si rozdílného charakteru jeskyní navštěvovaných v období LNK: vedle obyvatelných, prostorných portálových jeskyní jako Pekárna, Kůlna, Rytířská existují také obtížně přístupné jeskyně Babická Skalka / Kapustovka, nebo tmavé a mikroklimaticky nepříznivé lokality Výpustek se silným průvanem a Koňská jáma. Jejich využívání v období neolitu rovněž spatřuje spíše v kultovní rovině zájmu (OLIVA 1995, 2013).

Jak předpokládané neolitické kultovní jeskyně vypadají? Výpustek byl před svým zdevastováním v první třetině 20. století nejrozsáhlejším jeskynním labyrintem na Moravě a byl díky několika propastem pokládán již od časného novověku pro návštěvníky za jednu z nejnebezpečnějších jeskyní. Neolitická kulturní vrstva zasahovala až do plazivkových odboček a bylo z ní zachráněno pozoruhodné množství nálezů včetně zhruba 60 kostěných nástrojů, 12 broušených a 30 štipaných artefaktů, 6 třecích podložek a drobné ozdoby (MUSIL 2010 s lit.). Szombathy objevil také nálež připomínající popelníkový hrob, který je ve vídeňském NHM dochován a dosud čeká na zhodnocení (HOCHSTETTER 1883; MĚCHUROVÁ 1992, Nr. 7). Průvan v jeskyni umožňoval dobré podmínky pro existenci ohňů, jejichž dým pronikal až do nejzazších okrajů vstupních prostor a vytvořil spolu s odpadem po pochodních uhlíkatou vrstvičku na podlahovém sintru. O nehostinnosti jeskynních prostor a jejich působení na lidskou psychiku svědčí svědectví dělníků pracujících ve zdejší podzemní továrně za druhé světové války, které hovoří o dlouhodobých pocitech stísněnosti z jeskynní atmosféry (SKUTIL 1947). Další lokalita – Koňská jáma – patří k středně velkým jeskyním a vzhledem k úzkým vchodům je její dómovitě horní patro převážně bez osvětlení denním světlem. Nízká krápníková chodba spodního patra je přístupná mělkou propástkou. Větší část neolitických nálezů se rozkládala v blízkosti vchodů, ale zčásti zasahovaly i hlouběji a ojediněle (včetně jednoho ohniště) se nacházely na dně zcela tmavého zadního dómu. Proslulý fragment nádoby s plastikou lidského obličeje ležel již v zóně na rozhraní světla a tmy, kam ovšem mohl být odhozen z prostoru vchodu (SKUTIL 1962; 1963b; JAROŠOVÁ 2002, 255). Moderně vedené výzkumy potvrdily pozorování i z jiných neolitických jeskynních lokalit o nápadné absenci štipané industrie, omezené nejvýše na ojedinělé nástroje (ŠTROFOVI 1988, 23). Svažitě kamenité dno spolu s trvalou temnotou nevytvářejí v jeskyni obyvatelné podmínky. Třetí z kultovních lokalit, Barová jeskyně, leží více než 100 m nad dnem údolí a z její tmavé vstupní prostory klesají chodby strmě k propastem do aktivního krasového systému Býčí skály. V jeskyni byl někdy popisován průvan, vanoucí z propastí, a býval zde také slyšet šum z podzemního řečiště Jedovnického potoka. Nálezy LNK a MMK jsou málo výrazné (zlomky nádob, kamenné sekerky, kosti lovných zvířat, stopy ohně) a omezovaly se pravděpodobně pouze na prostor tmavé vstupní síně (SOBOL 1949; STRNAD 1949; HORÁČEK *et al.* 2002, 316 ad.). Lidské kosterní pozůstatky nalezené v souvislosti s „neolitickým“ ohništěm před jeskyní jsou s neolitem spojovány omylem, neboť zdejší nejstarší horizont pochází až z eneolitu, jak potvrdil i revizní výzkum Jiřího Svobody (SOBOL 1968; SKUTIL 1970, 319; SVOBODA 1987 a ústní informace z r. 2009), zatímco naopak z vlastní jeskyně žádné postneolitické nálezy nejsou uváděny. Právě tuto skutečnost pokládám za zajímavou. Zdá se totiž pravděpodobné, že nízký vchod – dnes pod úrovní terénu – byl někdy mezi mladým neolitem a středním eneolitem přirozeným zvýšením sedimentů před jeskyní zneprístupněn a další

využívání lokality se tak omezilo pouze na malou terasu pod mírně převislou skalní stěnou, která však poskytuje jen velmi omezenou ochranu před nepřízní počasí a v zimě bývá převážně pokryta sněhem. Proč tedy toto pro využívání nezajímavé místo opakovaně navštěvovali pozdější lidé eneolitu a doby bronzové až halštatské, když v nejbližším okolí měli k dispozici pohodlně dostupné a prostorné jeskyně jako např. Jáchymka nebo Kostelík?² Mohlo by se zdát, že místo v sobě neslo nějaký specifický význam vycházející z pravěké tradice či vnímání krajiny, který přetrvával i po zneprístupnění jeskyně. Samotná jeskyně tedy mohla být v neolitu pouze prostředkem, nabízejícím prostor k dosažení vyšších (religiózních?) cílů, a nikoliv vlastním důvodem návštěv, které se v pozdějších obdobích uskutečňovaly i bez její (viditelné) existence. V této souvislosti je třeba připomenout i dominantní skalní stěnu nad vchodem do proslulé Býčí skály, v jejíž horní úrovni trochu stranou Barová jeskyně leží, a která mohla rovněž nést nějaký krajinný symbolický význam. Poslední jeskyni uvažovanou obecněji jako kultovní je puklina zv. Kapustovka v Babické Skalce, která i přes své omezené rozměry poskytla poměrně bohatý a druhově pestrý inventář (zlomky stolní keramiky a zásobnic, kostěná jehlice, pazourkový nůž, provrtaný kotouč z bělavého kamene – BLATNÝ 1962), který nápadně kontrastuje s funkčními předpoklady využití této jeskynní prostory v novověku, omezující se pouze na úkryt vojenského zběha, po němž nic nezůstalo dochováno. Nekeramické artefakty by ovšem mohly náležet také pozdějšímu využití, datovanému do jordanovské kultury.

Existují také další jeskyně s pozoruhodnou morfologií prostor, které se koncentrují zejména v severní části Moravského krasu, ale z archeologického hlediska neposkytly žádné výjimečné nálezy. Kateřinská jeskyně v sousedství Koňské jámy obsahuje velký dóm, ještě v 19. století jeden z největších ve střední Evropě, který mohl být snad již v pravěku přístupný plazením nízkou chodbou. V dómu se kromě později zničené krápníkové výzdoby vyskytovaly na povrchu také pleistocénní kosti, propadávající občasně z jednoho bočního komína; mohl se sem ale odvážit jen zkušený návštěvník, který z labyrintu balvanů na dně dómu našel zpět vstupní plazivku. Sporadicky dochovaná neolitická kulturní vrstva se nacházela pouze v prostorné předsíni pod vstupním portálem jeskyně a poskytla zlomky jemné lineární keramiky, fragment zásobnice a opálené kosti tura (SVOBODA – SEITL 1985; GEISLEROVÁ *et al.* 1986). S vlhkou a chladnou jeskyní Pod hradem je spojeno jen několik zlomků LNK ve slabé, nesouvislé dochované kulturní vrstvě ve vstupní části chodby (ONDRUŠ 1965). Jedná se o typickou medvědí jeskyni období pleistocénu a není proto vyloučeno, že se pozůstatky jeskynních medvědů na povrchu vyskytovaly již v pravěku a neušly tak pozornosti neolitických návštěvníků. Z jeskyně Michalka byla v minulosti popisována mimořádně bohatá krápníková výzdoba s bělostnými sintrovými útvary různých podob včetně (faloidního?) stalagmitu (SOUKOP 1859, 81; ABSOLON 1970/1, 159). Jeskynní chodba je přitom snadno přístupná i průchodná a neolitici návštěvníci tak byli se sintrovými jevy bezprostředně konfrontováni. Ve vstupní části Michalky se nacházela poměrně silná kulturní vrstva s početnými zlomky LNK, kostmi z koně a krávy a snad i dva štípané artefakty (KNIES 1922, 68 ad.; TRAMPLER 1900; SKUTIL 1961, 31) (obr. 12).

Vedle jeskyní s problematickými nebo vysloveně nepříznivými podmínkami k sídlení nebo pobytu stojí na druhé straně interpretace jeskynního využívání světlých a prostorných lokalit, které jsou obecně spojovány s osídlením. Na prvním místě mezi nimi musí být diskutována nejznámější z nich Pekárna – ústřední jeskyně jižní části Moravského krasu, k jejíž sídelní interpretaci připojují tyto výhrady: 1) Některé indicie připouštějí úvahy o jiném vzhledu jeskyně právě na začátku neolitického využívání: Většina archeologů zkoumajících Pekárnu shodně uvádí vrstvu sintru či travertinu, která oddělovala horizont neolitu od paleolitu pravděpodobně v celé přední části jeskyně. Dále jsou z výkopů konce 19. století, které jen výjimečně zasáhly do pleistocénních sedimentů, uváděny rovněž ojedinělé zlomky krápníků (KRASSER 1882; KRÍŽ 1898; ABSOLON – CZIZEK 1926; 1927–1928; 1932). Zdejší mikroklíma podporující za vhodných klimatických podmínek tvorbu sintru doložil pro dobu před 500 až 3300 lety také revizní výzkum Jiřího Svobody (SVOBODA *et al.* 2000,

64). Máme si tedy Pekárnu v mladším atlantiku na počátku jejího neolitického využití představit jako částečnou „krápníkovou“ jeskyni s podlahovým sintroem zasahujícím až do vchodu a snad i omezenou tvorbou krápníků? Taková podoba jeskyně by ovšem k osídlení lákala mnohem méně než její dnes známý stav. 2) Jak staré zprávy, tak údaje z Absolonova výzkumu shodně poukazují na malé množství štípané kamenné industrie, omezující se jen na jednotky kusů z různých výzkumných akcí, tedy podobně jako v Koňské jámě. Toto pozorování mluví proti aktivitám v oblasti výroby či úpravy štípané industrie, které patří na sídlišťích k nejběžnějším pracovním činnostem. 3) Pozornost zasluhují také zvířecí kosti i přes jejich nejasnou spojitost s neolitickými vrstvami v rámci pravěkých sedimentů jeskyní. V pravěkém souvrství Pekárny (a tedy dílem i v neolitu) se zdají převládat jelen a srnec, kteří jsou zmiňováni u všech autorů. Domácí zvířata jsou častěji uváděna autory výzkumů v 19. století, zatímco podle výsledků Absolonových výzkumných sezón se ve výčtu objevují zpravidla na druhém místě nebo dokonce až na konci soupisu zvířecích druhů. Torzovité údaje z ostatních jeskyní Moravského krasu by mohly větší význam jelenovitých druhů (*Cervidae*) podporovat. Představa jeskyní s úkrytem domácích zvířat (a s tím spojeným úhynem či jejich konzumací) se tedy zdá být mylná. 4) Z nálezové situace výzkumu K. Absolona v Pekárně zaujme neolitické ohniště v jeskynním vchodu s několika pozoruhodnými a pro inventář ohnišť netypickými nálezy – hliněné závaží, přesleny a kostěný nástroj tvaru „dýky“ (ABSOLON – CZIŽEK 1927–1928, 120). 5) M. Kříž uvádí výskyt kostí krysy a potkana v nejhořejší kulturní vrstvě (KŘÍŽ 1892; 1897). Tito hlodavci jsou pokládáni za významné indikátory trvalejšího osídlení a jsou doloženi například na velkých sídlišťích prtoneolitické natufské kultury, u nichž se předpokládá několikaměsíční až celoroční osídlení (BAR-YOSEF – TCHERNOV 1966). Přestože přesnější stáří kostí krysy a potkana v Pekárně není s ohledem na způsob výzkumu známo, jejich poloha v nejhořejší vrstvě připouští historické stáří nebo nejvýše mladší etapu pravěku, a tedy nikoliv období neolitu, pro něž Kříž uvádí samostatný výčet mikrofauny. Shrme-li tyto výhrady, zdá se, že v neolitu v Pekárně žádné osídlení dlouhodobého nebo trvalejšího charakteru neexistovalo. Toto zjištění je v souladu s absencí dokladů zpracování štípané industrie i s malým podílem domácích zvířat na lokalitě. Je-li představa nejstarší podoby jeskyně se silným pokryvem sintroem a alespoň dílčí krápníkovou výzdobou správná, řadila by Pekárnu na počátku jejího neolitického využívání k ostatním lokalitám s krápníkovými a sintrovými útvary, kterým přisuzují kultovní kontext (Výpustek, Michalka, Kateřinská). Tradice kultovního místa mohla ještě dlouho poté přetrvávat navzdory pozdějšímu překrytí sintrové podlahy kulturní vrstvou a začazení či zničení výzdoby. Tuto interpretaci lze ovšem za současného stavu znalostí nálezových situací v Pekárně předložit jen jako hypotézu.

Druhá prostorná a světlá jeskyně Kůlna v severní části Moravského krasu leží na okraji sídelního území LNK a s tím souvisejí pravděpodobně jen nepočtené nálezy z této jinak komplexně prozkoumané lokality (KŘÍŽ 1889, 53 ad.; 1909, 9). Revizní výzkum K. Valocha zjistil nálezově chudou vrstvu LNK dochovanou pouze před jeskyní a opět doložil minimální výskyt štípané industrie (VALOCH 1967, 570; 1988, 16). Navzdory prostorné jeskyni ukazují mikroklimatická pozorování na málo příznivé podmínky k normálnímu pobytu – napříč celou jeskyní občas vane silný průvan a stropem jeskyně při celoročních přeháňkách prosakuje značné množství vody (KNIES 1910; 1911, 137).

Ostatní lokality postrádají jak výraznější nálezy či nálezové situace, tak poznatky ke klimatickým podmínkám či neobvyklé podobě jeskynních prostor. Některé jsou malé (Hadí – KLÍMA 1961, Liščí díra – KLÍMA 2002; STUHLÍK 2002, Žitného – VALOCH 1957) a nabízely by v případě nouze úkryt sotva pro jednu rodinu. Zbývají tedy vlastně jen 4 jeskyně, které neodporují představě jejich možné sídlišťní funkce: velká, světlá a suchá Rytířská jeskyně (ABSOLON jun. 1939–1940; ABSOLON 1970/1, 233ad.; SKUTIL 1961; 1963a; 1970, 323; JAROŠOVÁ 2002; TICHÝ 2002), dnes zčásti zřícená jeskyně Švédův stůl (KLÍMA 1962) ve slunné poloze s dobrým výhledem do různých úseků údolí Říčky, chodbovitá Křížova jeskyně (KLÍMA 1951), a snad i dnes silně poškozená a pozměněná síňovitá Stará

Drátenická jeskyně, jejíž nálezy byly v minulosti pravděpodobně z větší části bez povšimnutí zničeny (SKUTIL 1970, 320). Patrně jen Rytířská jeskyně a Švédův stůl poskytly větší soubor fragmentů keramiky a dovoluji uvažovat o častějším nebo opakovaném využívání.

2.2.3 Jeskyně v kultuře s moravskou malovanou keramikou

Zájem lidí mladšího neolitu o krasové území začal ve stupni MMK IIa a zaměřil se především na jižní část Moravského krasu. Nejnavštěvovanější jeskyní se stala Pekárna, která podle všeho představovala součást většího krajinného areálu s dalšími objekty a stavbami na krasové plošině Mokerský les (KOS 1997; 1999; ŠKRDLA – ŠEBELA 1999). Interpretace celé lokality na plošině není jednoznačná, ale náleзовé situace v krasovém závrtu jsou spojovány s možnými kultovními aktivitami. Nálezy z Pekárny jsou s lokalitou v Mokerském lese v rámci kulturního stupně IIa současně a vykazují podobné náleзовé spektrum s několika kamennými sekerami, kostěnými nástroji a fragmentární zvířecí plastikou z hlíny. Nálezy MMK jsou popsány pouze z Absolonova výzkumu a stratigraficky nebyly odděleny od horizontu LNK (ČERVINKA 1926; 1927–1928; 1932; ŠEBELA 2001). O intenzivních aktivitách v jeskyni by měl vypovídat také početný soubor keramiky včetně jedné rekonstruované nádoby. Náleзовé okolnosti zatím nedovolují žádné úvahy o funkci Pekárny ani celého areálu, kam nepochybně patřila také malá Hadí jeskyně pod terasou Pekárny. S ohledem na přírodní prostředí (bezdodá plošina a úzké krasové údolí) se jistě nejednalo o zemědělské sídliště.

Nálezy MMK z dalších jeskyní Moravského krasu jsou v porovnání s LNK zastoupeny méně četně nebo dokonce v podobě ojedinělých fragmentů keramiky a v kontextu neolitické vrstvy nejsou zpravidla blíže vyčleněny. Vzácně se vyskytující nekeramické artefakty jsou řazeny paušálně do neolitu a jen v případě charakteristických plochých seker je možné jejich datování do mladoneolitického horizontu (Pekárna, Barová /SKUTIL 1970, 319/, po jednom kusu v Hadí jeskyni a Švédově stole). Jak již bylo zmíněno výše, pocházejí nálezy MMK ve všech případech z jeskyní využívaných již dříve lidmi LNK, a to jak v předpokládaných kultovních lokalitách (Barová – HORÁČEK *et al.* 2002, 316 ad., Kateřinská – GEISLEROVÁ *et al.* 1986, Pekárna?, snad i Výpustek – srov. MĚCHUROVÁ 1992, Nr. 7, NERUDA 2013), v prostorově značně omezených jeskyních (Hadí – KLÍMA 1961, Žitného – VALOCH 1957, 575), tak v sidelně vhodných jeskyních (Švédův stůl – KLÍMA 1962, Drátenická – SKUTIL 1970, 320, Pekárna). Navázali nositelé MMK na 800 let starou tradici, která – pro nás z neznámých důvodů – znovu ožila, nebo to je jen náhoda, že se potřeba výběru vhodných jeskyní (přitom velmi různorodého charakteru) svými požadavky shodovala s představami lidí středního neolitu?

2.2.4. Jeskyně v časném eneolitu – jordanovská kultura

O následujícím období časného eneolitu vypovídají jeskynní nálezy velmi málo. Jordanovská zdobená keramika je popsána jen ze dvou jeskyní (Babická Skalka/Kapustovka – BLATNÝ 1962, Kůlnička – STUHLÍK 2002), v Žitného jeskyňce není její datování jednoznačné (VALOCH 1957, 575) a v jeskyni Pod hradem byla nalezena pouze časně eneolitická sekerka několik metrů hlouběji v jeskynní chodbě, než se vyskytovala lineární keramika (ONDRUŠ 1965). Puklinovou jeskyni Kapustovku jsem na základě omezeného využitelného prostoru kontrastujícího s náleзовé pestrým inventářem LNK zařadil mezi kultovní lokality, a také další jeskyně Kůlnička je v tomto ohledu velmi zajímavá. Přírodní tvar jejího vchodu v rámci Moravského krasu pravděpodobně nejvěrněji zobrazuje podobu ženského pohlaví, a tomu odpovídá symbolické vyjádření jeskyně jako personifikace ženského principu. To přesvědčivě dokládá mladší dětský hrob únětické kultury, vložený do jeskynního vchodu podobně jako do mateřského lůna (k symbolice dětských pohřbů ČERMÁKOVÁ 2007, 238). Domnívám se, že podobně jeskyni vnímal již člověk časného eneolitu, a Kůlnička tedy v sobě nesla zakódovaný kultovní symbol. Tato interpretace vyvolává zajímavou otázku: Proč v této jeskyni s tak nápadným vyjádřením ženské

či mateřské podstaty chybí jak nálezy LNK, tak pravděpodobně i nálezy mladšího neolitu – tedy období společnosti s předpokládaným matrilineárním uspořádáním, a tyto nálezy se naopak objevují s nástupem eneolitické společnosti zdůrazňující mužské principy?³ Kůlnička leží přitom pouhých 250 m od nejvýznamnější neolitické jeskyně Pekárny, od níž je snadno přístupná!

2.2.5 Závěrečné úvahy

Využívání jeskyní v Moravském krasu může být sledováno ve dvou perspektivách. „Blízká“ perspektiva sleduje jednotlivé jeskynní lokality, jejich přírodní podmínky, předpoklady využitelnosti a z toho vyplývající možné interpretace. V případě 17 neolitických jeskyní Moravského krasu bylo zjištěno, že 12 z nich lze označit buď přímo za kultovní lokality, anebo alespoň vzhledem ke svým rozměrům či mikroklimatickým podmínkám stěží umožňují provádění každodenních sídlištních aktivit. Zdůraznit lze absenci dokladů po výrobě či úpravě štípané industrie, přítomnost většího souboru broušené industrie a třecích podložek pouze v tmavém a vlhkém Výpustku a v souborech zvířecích kostí nápadné zastoupení jelena a srnce před kategoriemi domácích zvířat.

Ve starých zprávách o výzkumech Pekárny a Výpustku se nacházejí zmínky o nálezech krápníků v pravěkém kulturním souvrství. Jak Pekárna s hypotetickou sintrovou výzdobou, tak další snadno přístupná jeskyně Michalka s kdysi bohatými, bělostnými krápníky různých forem byly v období LNK často navštěvovány, jak dokládají silné kulturní vrstvy s doklady ohnišť na obou lokalitách. Zájem neolitických lidí o krápníkové jeskyně a jejich výzdobu potvrzuje především Výpustek, který zároveň nabízí možnou cestu k vysvětlení častých návštěv této kategorie krasových jeskyní. Klíč by mohly přinášet dvě Wanklovy zmínky o několika nálezích opracovaných krápníků mezi dalšími artefakty neolitické kulturní vrstvy (WANKEL 1871, 280, 313). Fenomén sintru a krápníků jako zvláštního přírodního jevu – rostoucího nebo jindy stále měkkého bělostného kamene (též nazývaného „Měsíční mléko“, nickaminek) – provázel člověka pravděpodobně od jeho prvních kroků do podzemí a od té doby byl zřejmě součástí duchovního aspektu vnímání podzemního světa. V Anatolii se opracované krápníky ze vzdálených krasových jeskyní staly součástí výbavy domů a svatyní neolitického sídliště Çatal Hüyük (ERDOĞU *et al.* 2013). Ve středomořské civilizaci doby bronzové a zčásti i v soudobě střední Evropě byly neobyklé sintrové útvary a nápadné stalagmity jako uctívané objekty součástí jeskynních svatyní. Nejpozději od vrcholného středověku až do 18. a výjimečně ještě 19/20. století se krápníky v Evropě objevovaly jako medikament proti nejrůznějším nemocem a pro tyto účely byly místy masivně těženy a prodávány.⁴ Právě rozsáhlý krasový labyrint Výpustku s kdysi bohatou sintrovou výzdobou mohl v neolitu představovat v rámci Moravského krasu centrální lokalitu ritualizované těžby krápníků a jejich případného dalšího zpracování či využívání. S představou zdejšího rituálního pracoviště by dobře korespondovaly početné kamenné a kostěné nástroje v konečném uložení v chladných, tmavých a pro náhodné návštěvníky nebezpečných prostorách, stejně jako zasintrovaná uhlíkatá vrstvička po dlouhodobém svícení pochodněmi, která zasahuje až do nízkých postranních odboček s bohatou krápníkovou výzdobou. Z Evropy sice žádnou podobnou analogii neznám, ale kromě již uvedeného sídliště Çatal Hüyük využívali sintrové útvary také středoameričtí Mayové i jejich následovníci (BRADY – PRUFER *eds.* 2005) a skutečná pracoviště k získávání cenných minerálů, používaných poté k religiózním a léčebným účelům, existovala v hloubi jeskyní některých indiánských kultur na východě USA (WATSON 1997; MUNSON *et al.* 1997).

„Vzdálená“ perspektiva se zamýšlí nad širší chronologickou otázkou kontinuity zájmu o jeskyně a jejich využívání jako přírodních objektů. Značný hiát mezi oběma neolitickými etapami navštěvování jeskyní se zdá být nezávislý na kulturních změnách jak v rámci jednotlivých kulturních stupňů, tak při změně celých kulturních celků v případě vypíchané a moravské malované keramiky (obr. 1). Z tohoto globálního pohledu jsou úvahy o moravských jeskyních jako úkrytech či refugiích při společenském napětí těžko představitelné,

neboť by předpokládaly 800 let trvající období sociálního „klidu“ mezi mladou LNK a mladou MMK. Obtížně se hledá důvod k využívání jeskyní také v oblasti každodenního života a jeho hospodářských potřebách či obživy – hiát by potom poukazoval na nějaké zásadnější změny společensko-hospodářských zvyklostí, které v dosavadní periodizaci neolitu nejsou pozorovány. Souvislost se nabízí mezi vyhledáváním jeskyní a osídlením okolní krajiny: jakmile kolonizace krajiny dosáhla k jeskynní oblasti, byly jeskyně rovněž zahrnuty do kulturní krajiny. Otázka, proč se tak stalo a k čemu jeskyně sloužily, však zůstává i nadále nezodpovězena. Pokud zvažují jejich možnou rituální funkci v rámci neolitického kultu, vycházím nejen ze specifického přírodního prostředí některých jeskynních lokalit, ale také z jejich zdánlivé tradice nebo spíše z *genia loci* místa, způsobujícího po dlouhém období „zapomnění“ znovuoživení lokality lidmi MMK. Tento jev je charakteristický pro významná kultovní místa nebo přírodní svatyně, které byly v potřebných obdobích masově navštěvovány a uctívány a po odeznění této potřeby opět na nějaký čas zapomenuty. Pravděpodobně až časný eneolit přinesl změnu ve vnímání jeskyní, odehrávající se podle volby lokalit zjevně v kultovní sféře, a preferování míst vhodných spíše k osobním nebo rodinným potřebám, než pro větší společenství. Toto pozorování je ale nutné brát s ohledem na pouhé dvě až tři lokality jen jako pracovní hypotézu.

Že krajina byla člověkem minulosti přijímána jinak, než jsme zvyklí dnes, dokumentuje příklad Javoříčského krasu na střední Moravě. Zdejší zřetelná změna ve vnímání krasové krajiny a jejich přírodních útvarů v uplynulých několika staletích vedla ze starého světa personifikovaných přírodních sil a bytostí spolu s „procítěním“ míst v lidové tradici k modernímu racionálnímu nazírání a vědomému obdivování těchto přírodních jevů (BLEKTA 1932, 26; PEŠA 2013c). Javoříčský kras, v němž dnes vyzdvihujeme jeho *viditelné* přírodní krásy, vnímal ještě tradiční člověk 19. století jako potencionálně nebezpečnou krajinu, v níž vládnou *neviditelné*, často negativní, přírodní síly. Patřilo snad z tohoto úhlu pohledu ústí Suchého žlebu v Moravském krasu s nápadnou koncentrací skalních útvarů s „čertovským“ pojmenováním (Čertův most, Čertova okna, Čertova branka) – včetně neolitické kultovní jeskyně Koňská jáma, Kateřinské jeskyně nazvané po pasačce, která v ní měla zabloudit a zahynout, či Umlřčí jeskyně s nedatovanými lidskými kostmi – k podobně nepřátelskému prostoru staré lidové tradice? Tato tradice demonizovala například také nejbližší okolí Býčí skály (srov. diskusi k Barové jeskyni) nebo okolí Výtoku Punkvy naproti pravěké lokalitě v jeskyni Pod hradem.

3. CHRONOLOGIE A DYNAMIKA JESKYNNÍHO VYUŽÍVÁNÍ

Využívání jeskyní ve sledovaném transektu od Předního východu po střední Evropu je možné rozdělit do 5 hlavních období, jak je patrné z chronologické tabulky (obr. 1):

3.1 OBDOBÍ 1 – EPIPALEOLIT, NATUFEN A PŘEDKERAMICKÝ NEOLIT

Vyhledávány byly prostorné, suché a světlé jeskyně odpovídající předstávě místa pro sídlení a sloužily buď jako trvalejší tábory či osady, nebo jako jejich satelity. Tyto lokality – především primární sídliště – obsahují zpravidla výrazná kulturní souvrství s různorodými archeologickými nálezy s většinou sídlištních komponent (zejména potravní zbytky, doklady výroby a zpracování nástrojů, často i základy obydlí) a dokládají dlouhodobé a více méně kontinuální osídlení. V tomto období proběhla výrazná globální klimatická změna v podobě mladšího dryasu, který se projevil poklesem počtu využívaných jeskyní v předkeramickém neolitu A (PPNA) a je spojován se změnou životního stylu pozdně natufských populací a jejich větší mobilitou. Nárůst jeskynních lokalit souvisí až s mladší etapou ve stupni B (PPNB), kdy se v oblasti Levanty znovu začaly šířit lesy a jeskyně často nesou stopy ekonomických aktivit (např. součásti kamenářských dílen v palmýrské pánvi, výroba kamenných seker – Sefunim). Také v předkeramickém neolitu je nápadným znakem kontinuální využívání vybraných jeskyní (často navazujících na natufien), jehož celkový

interval je ale menší než v předchozím pozdně paleolitickém až natúfském období a pohybuje se místo několika tisíciletích v řádu několika staletí. Důležitým zjištěním je absence využívaných jeskyní v blízkosti velkých sídlištních aglomerací typu Jericho. S podobnou situací se setkáváme i v Anatólii (Öküzini) a v řeckém mezolitu, kde kontinuita jeskyní využívaných lovecko-sběračskými populacemi (Franchthi, Theopetra) doznívá ještě v časném keramickém neolitu (PEŠA 2011b s lit.).

3.2 OBDOBÍ 2 – KERAMICKÝ NEOLIT PŘEDNÍHO VÝCHODU A ANATOLIE

Období, začínající podle jednotlivých regionů mezi 7000 a 6400 cal BC a končící shodně s nástupem časného chalkolitu kolem 5800 cal BC, představuje nápadnou změnu. Počet navštěvovaných jeskyní se výrazně zmenšil a zájem o předchozí typické sídlištní jeskyně podstatně klesl. Naproti tomu poprvé začaly být navštěvovány větší krasové systémy, i když se archeologické doklady omezují převážně na jejich světlé vstupní části. Změna preferencí může souviset s pravděpodobnou změnou klimatu na rozhraní PPNB a keramického neolitu, kdy první větší suchý výkyv klimatu v dějinách zemědělských populací, spojovaný s exodem obyvatel do Anatólie a dále na západ (např. PERLES 2001), představil krasové podzemí v jiném světle snad díky zdánlivě nevyčerpatelné krasové vodě. Jak v Levantě, tak v Anatólii stála jeskyně mimo bezprostřední vývoj civilizace keramického neolitu a podle všeho nebyla významnější součástí využívané kulturní krajiny. Jeskynní lokality jsou od protourbánních center poměrně vzdálené a není jisté, zda souvisejí se vzdálenějšími aktivitami neolitických obyvatel, nebo s lovecko-sběračsko-pasteveckými populacemi za hranicemi zemědělské krajiny (např. jeskyně v krajině okolo údolí Jordánu, jeskyně u středomořské Antalye). Tyto skutečnosti mohou nasvědčovat změněnému pohledu na jeskyni jako takovou: tradiční sídlištní jeskyně mohla být nositeli neolitické kultury chápána jako součást staré a již málo aktuální tradice, která nové obyvatelstvo odlišovala od mobilních a kulturně „níže“ stojících skupin. Naproti tomu úzká provázanost zemědělské kultury s charakterem klimatu pravděpodobně přinesla novému typu jeskyně – tmavým a vlhkým krasovým dutinám či celým jeskynním systémům – také nový symbolický význam jako zdroj životodárné vody. V této perspektivě potom nepřekvapí ani přítomnost opracovaných jeskynních krápníků ve svatyni a domech v Çatal Hüyükü (PEŠA 2011b s lit.).

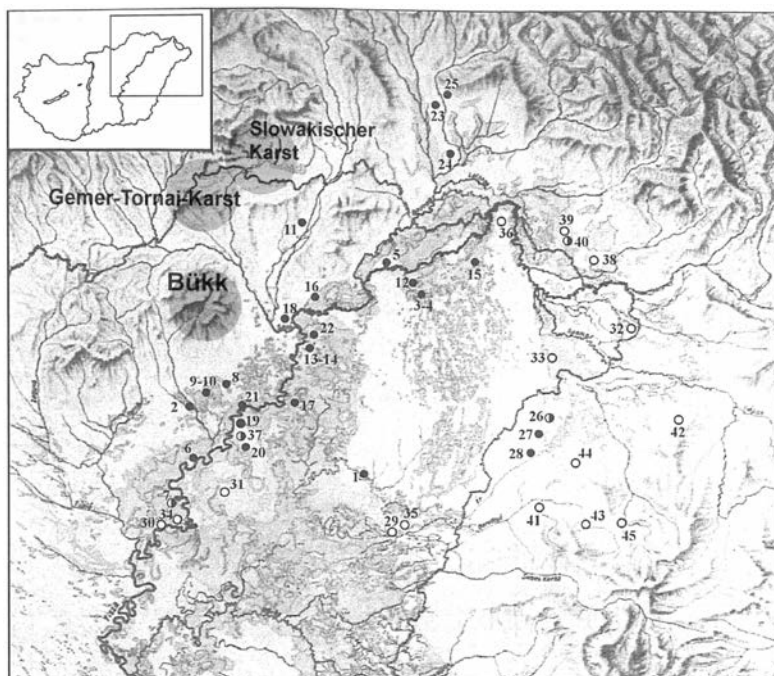
3.3 OBDOBÍ 3 – ČASNÝ CHALKOLIT ANATOLIE, STARŠÍ NEOLIT BALKÁNU A STŘEDNÍ NEOLIT STŘEDNÍ EVROPY

V raném chalkolitu jižní Levanty a Anatólie jsou navštěvované jeskyně spojeny především s většími nebo členitými krasovými systémy. Pokud to jejich charakter umožňuje, náleзовé situace se soustřeďují v předních částech, osvětlených denním světlem (Karain B, Yarımburgaz), ale vyhledávány byly i tmavé prostory hlouběji v podzemí (Nahal Qanah, Netifim/Namer, Civelek). Počátky zájmu o některé z těchto lokalit však pravděpodobně sahají již do pozdního nebo mladšího neolitu, ale teprve s nástupem raného chalkolitu se zdá být jejich využívání intenzivnější. Žádné z uvedených jeskyní neposkytly doklady osídlení v epipaleolitu/mezolitu nebo předkeramickém neolitu (PEŠA 2011b s lit.).

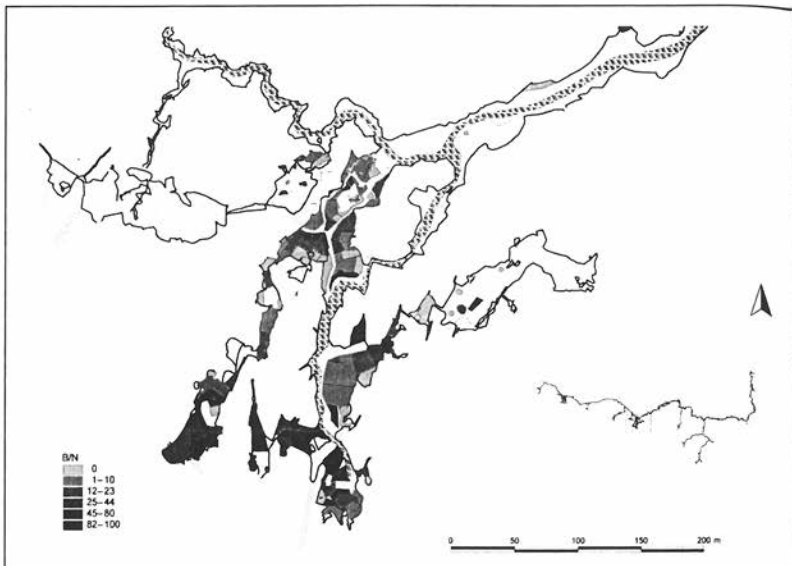
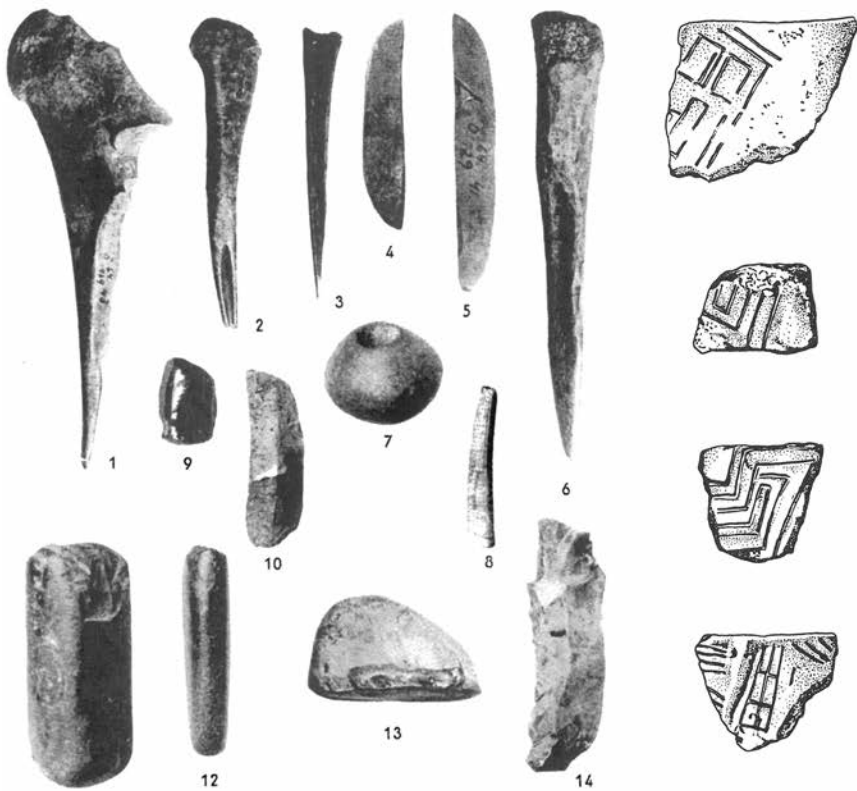
Jižní Balkán jako spojovací článek mezi Anatólií a oblastmi jihovýchodní a střední Evropy je z pohledu speleoarcheologie v podstatě úplně neznámý, a archeologické nálezy se v jeskyních hojněji objevují zřejmě až s nástupem eneolitu, jak alespoň naznačují informace z pohorí Rodopy na bulharsko-řeckém pomezí. Sledování postupu neolitizace Balkánu oběma vnitrozemskými směry – jednak z thrácké roviny do jihovýchodního Bulharska po východním úpatí Rodop, jednak egejským pobřežím a údolímí Vardaru, Strumy a Mesty, ale i údolím srbské Jižní Moravy (PAVÚK 2004, 14) – zatím v případě jeskyní není možné. V balkánském vnitrozemí se s předneolitickou sídelní tradicí v jeskyních setkáváme pouze v úseku Železných vrat na Dunaji a v blízkém okolí. Lokality Cuina Turcului a Veterani/ Maovaț v Železných vratech jsou součástí sídelních mikroregionů a vykazují pravděpodobnou kontinuitu (nebo jen krátký hiát) do stupně II A starčevo-krišské kultury (RADOVANOVIC 1996). Zajímavá

změna ve využívání jeskyní nastala v následujícím stupni II B (viz kap. 2.1). Počet těchto lokalit – spojených spíše s křišským než starčevským kulturním prostředím – výrazně narostl v celém jihozápadním Rumunsku a severozápadním Bulharsku a objevil se rys známý již z Předního východu: pozornost upoutaly nejrůznější druhy jeskyní včetně větších krasových systémů – často s typickými krasovými projevy. V severním Bulharsku se zdají být počátky zájmu o jeskyně spojeny již s předcházející kulturou Karanovo I, ale podrobnějších informací je zatím málo. S kulturou Vinča jsou jeskynní lokality spojeny až po jejím rozšíření do Podunají, je jich celkově málo a jsou rozptýleny do průběhu stupňů A 2 až C 1. Zdálo by se, že v tomto případě využívání jeskyní navázalo na starší křišskou tradici a mělo spíše marginální význam.

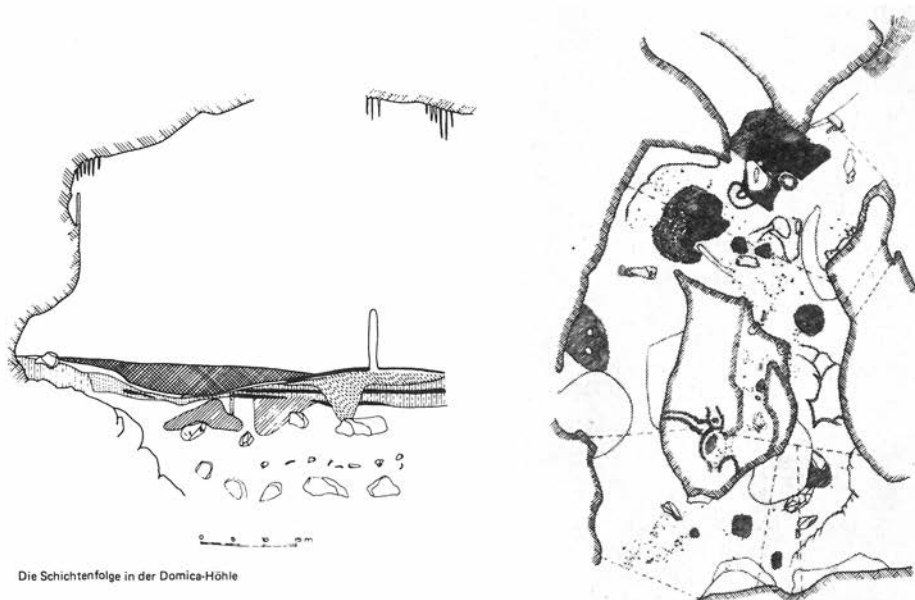
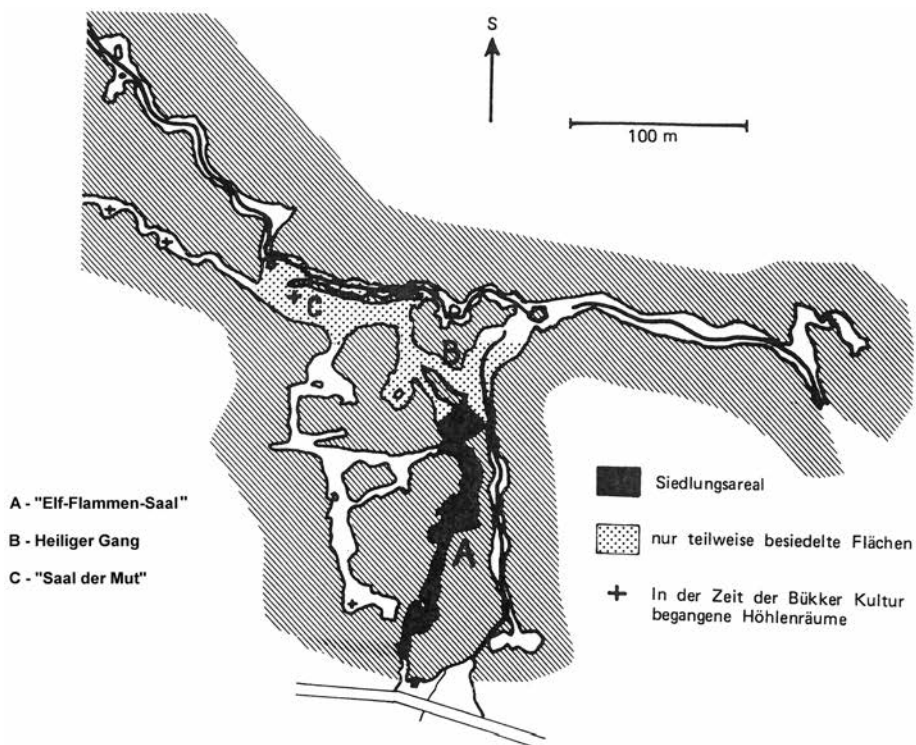
Je tedy možné položit otázku: Může existovat souvislost mezi využíváním jeskyní v Anatolii a na Balkáně? A pokud ano, v kterém období se fenomén jeskyně mohl šířit? Významná jeskyně Yarımburgaz poblíž Bosporského průlivu byla intenzivně navštěvována kolem 5800 cal BC, jak kromě radiokarbonového data snad dokládá i heterogenní obsah mladších kulturních horizontů s keramikou připomínající lineární a vinčanské prostředí. Počátek stupně Starčevo-Křiš II B je kladen kolem 5600 cal BC, zatímco zdejší kultura Vinča A 2 začíná kolem 5500 cal BC (MANTU 1998). Kultura Vinča sice vznikla v severní Egeidě pod vlivem anatolského raného chalkolitu, jemuž byl jeskynní fenomén známý, ale každopádně ve stupni Vinča A 1 v novém prostředí nebyl rozvíjen a ani po jejím rozšíření do Podunají nenabyl výraznějšího charakteru. Tato nová civilizační vlna tedy jeskynní téma zřejmě na střední a severozápadní Balkán ani nepřinesla, ani ho výrazněji nepřevzala ze zdejší křišské tradice. Využívání krasových jeskyní se zdá být spíše spojeno ještě s raným (starčevo)-křišským neolitem, jehož původ by mohl být hledán již v anatolském neolitu (starší kulturní vrstvy v jeskyni Yarımburgaz s keramikou typu Sesklo, Impreso ad.) a případným mezičlánkem může být kultura Karanovo I v jižním sousedství dolního Podunají.

Obr. 6. Horní Potisi v raném a starším neolitu: ● Alföld-LNK, ○ Kóros-Criș (KOVÁCS 2006–2007, upraveno). Jeskyně na dohled od sídlišť tehdy ještě ležely zcela mimo zájem lidí.

Obr. 7. Aggtelek - Baradla, maďarská část jeskynního systému Baradla-Domica. Kostěné a kamenné předměty (TOMPA 1934/1935) a keramika (KALICZ - KOÓS 2000), dole mapa hustoty nálezů z neolitu až doby bronzové (HOLL 2007).

Obr. 8. Domica ve Slovenském krasu - celkový plán s rozsahem archeologických situací a řez bez uvedení lokalizace (LICHARDUS 1974), dole vpravo Sál jedenácti plamenů s nálezovou situací (LICHARDUS 1968).

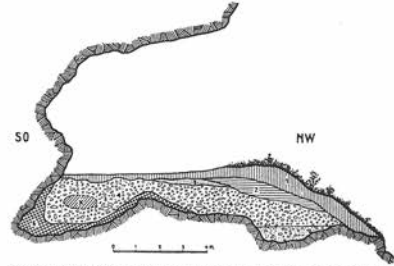
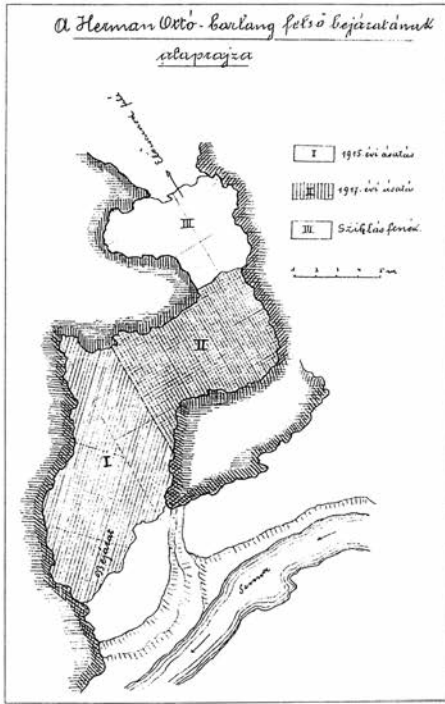
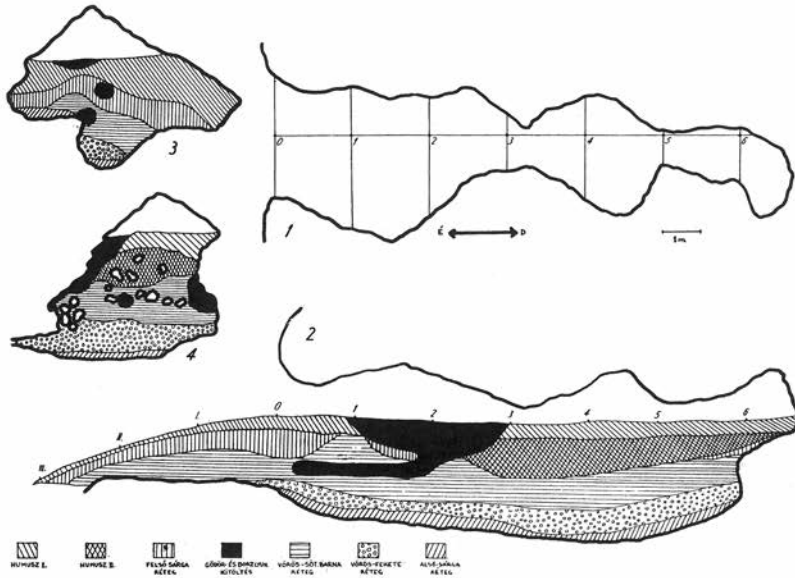
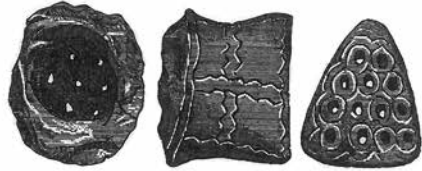
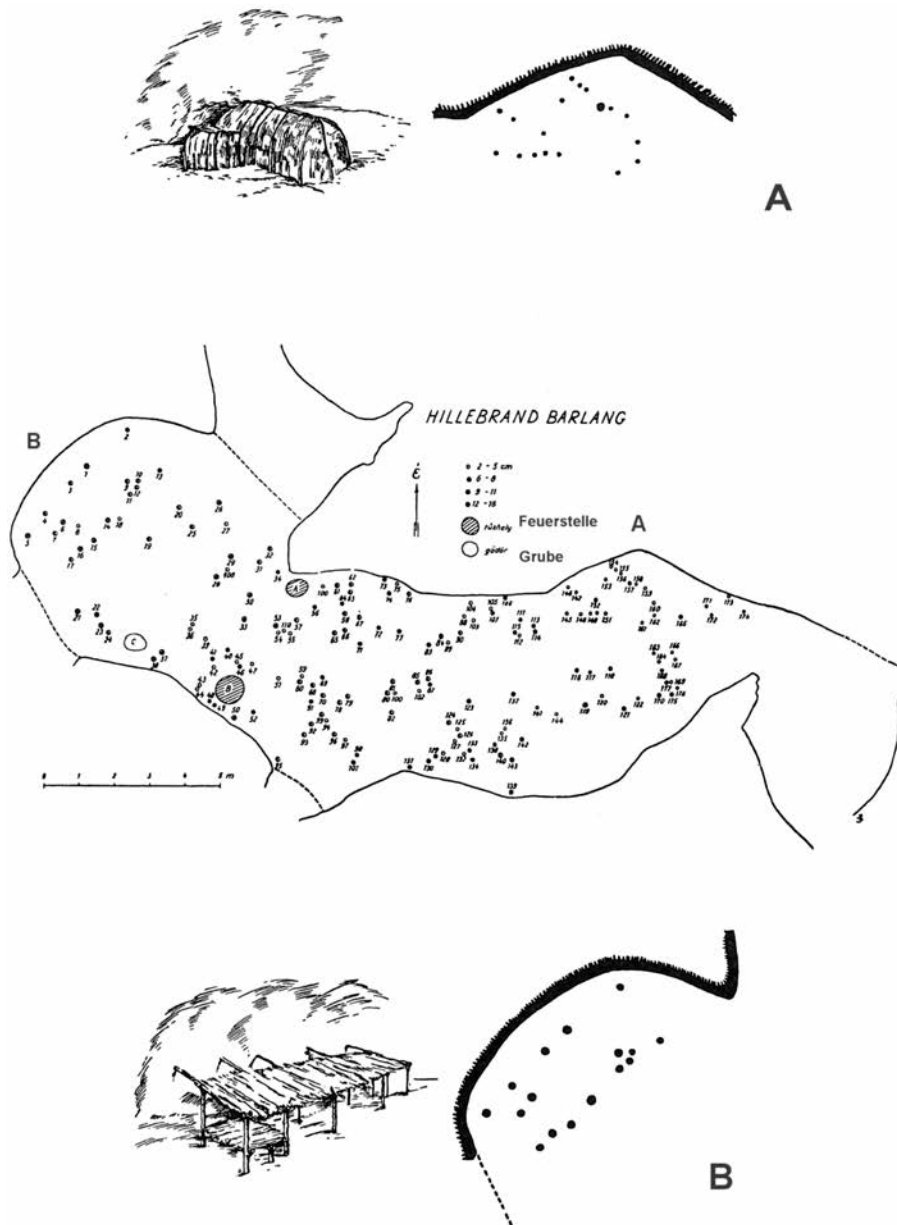

Fig. 17. Längsschnitt durch die Ablagerungen in der Puskaporos-Felnis. Schichtenfolge: 1. Schwarze Humusdecke; 2. Brauner Humus;

Obr. 9. Různé typy jeskyní v Bukových horách (Maďarsko). Nahoře vlevo skalní průchod (tzv. Felsnische) nad vchodem jeskyně Herman-Ottó, z téže spodní jeskyně zdobená výlevka. Vpravo nahoře výklenek Puskaporos v řezu, dole Lambrecht-Kalmánova jeskyně. Podle RINGER *et al.*, BELA - LAJOS, KADIĆ, VÉRTES).

V severní části Karpatké kotliny na území východní (alföldské) lineární keramiky se využívání jeskyní objevuje patrně již v jejím středním stupni (jeskyně Domica) a v mladším stupni nabývá velké intenzity včetně její varianty skupiny Tiszadob. Z mladší fáze této skupiny pocházejí dvě radiokarbonová data v intervalu 5300 a 5140 cal BC (KAMINSKÁ 2007, 215). Někdy v této době v jihovýchodní části Karpatké kotliny končí starčevo-křiš-

Obr. 10. Hillebrandova jeskyně / Kölyuk II (Bukové hory, Maďarsko) - tmavý „Neolitický sál“ v zadní části jeskyně s rozmístěním kúlových jamek a pokusem J. Korka o dílčí rekonstrukci (KOREK 1958).

ský komplex (fáze IV A s daty ještě kolem 5300 cal BC), jehož součástí byly i v tomto stupni jeskynní lokality. S ohledem na chronologické souvislosti i prostorový a snad i genetický vztah mezi starčevo-krišským kulturním komplexem a časnou lineární keramikou se nabízí možná souvislost jeskynního fenoménu v obou kulturních prostředích, resp. jeho rozšíření za určitých podmínek dále k severu do nové kulturní oblasti. Horní Potisi je zároveň příkladem regionu se starým osídlením, sahajícím již do časně neolitické kultury Körös, které se rozkládalo v samé blízkosti jeskyní Bukových hor, aniž tyto přírodní objekty pojalo do svého kulturního území (obr. 6). Teprve s nástupem středního neolitu (mladší lineární keramiky) byly jeskyně objeveny prakticky ve všech krasových oblastech horního Potisi i středo-jihovýchodního Slovenska a – z archeologického pohledu prakticky nepřetržitě – byly navštěvovány lidmi následující bukovohorské kultury až do jejího zániku na přelomu středního a mladého neolitu (v absolutním datování kolem 5000-4900 cal BC). V souvislosti s jeskynním fenoménem je zajímavá pozice sousední železovské kultury/skupiny, s bukovohorskou kulturou současné. Na jejím území se nachází několik krasových území, ale z žádné jeskyně se archeologické nálezy neuvádějí. Naproti tomu se železovská keramika ojediněle objevuje v jeskyních sousedních kulturních oblastí (Büdöspeszt, Ardovo, Domic, Šarkanova díra u Poráče, Čertova díra, Puklinová jaskyňa na Dreveniku, Turol u Mikulova). Kdo tam tedy přinášel železovské nádoby: Byli to sami lidé železovské kultury (a jaký vztah potom měli k jeskyním cizích oblastí, když nevyužívali jeskyně ve své domovině), anebo je přinášeli místní obyvatelé bukovohorské kultury a lineární keramiky ze železovského území?

Využívání jeskyní se v období středního neolitu rozšířilo také v některých oblastech západní lineární keramiky počínaje jejím mladším stupněm. Z jihozápadního Slovenska jsou sice nálezy zatím sporadické (Galbové diery – starší lineární stupeň?, Dzeravá skala), ale v Moravském a Českém krasu jsou doloženy řadou lokalit a značnou intenzitou. Nejstarší zjištěný stupeň IIc lineární keramiky v Moravském krasu s absolutním datováním zhruba mezi 5300-5200 cal BC dobře koresponduje s počátkem intenzivního navštěvování jeskyní v prostoru východní lineární keramiky, jejíž krasové oblasti jsou od Moravy vzdáleny 300-400 km. Tato synchronicita mluví spíše ve prospěch rozšíření jeskynního fenoménu v prostředí lineární keramiky jako kulturního jevu, než jako výsledku shodných sociokulturních potřeb vzniklých nezávisle v různých regionech.

3.4 OBDOBÍ 4 – OD VÝCHODNÍHO STŘEDNÍHO CHALKOLITU K ZÁPADNÍMU MLADÉMU NEOLITU

V Levantě začaly být jeskyně po určitém hiátu nebo jen nevýrazných aktivitách intenzivněji navštěvovány od středního chalkolitu a tento zájem přetrvával přes mladý a pozdní stupeň až do následující doby bronzové. Využívány byly prakticky všechny typy jeskyní, z nichž ty sídelně vhodné zpravidla poskytují jen omezenou výpověď, protože nálezy byly rozrušeny v pozdějších pravěkých a historických obdobích. Nálezy z tmavých a větších krasových systémů vzhledem k častému deponování cenných předmětů z mědi a slonoviny a celkové nevhodnosti prostor poukazují spíše do kultovní či religiozní sféry (PEŠA 2011b s lit.). Z jižní a jihovýchodní Anatólie je v rámci chalkolitu přesněji datovaných jeskyní málo a podle radiokarbonových dat jsou sledovatelné pouze ve starším a středním stupni. U Bosporského průlivu pokračovalo intenzivní navštěvování jeskyně Yarimburgaz s keramikou analogickou kulturám Larissa a Karanovo III.

Na chronologické mapě sledované části jihovýchodní a střední Evropy (obr. 1) lze i v tomto období vyzorovat určitý sled archeologických kultur, které jeskyním věnovaly větší či menší pozornost a časovým rozpětím spadají do intervalu předovýchodního středního chalkolitu (ca. 5000-4300 cal BC). Není zdaleka tak výrazný, intenzivní ani kontinuální jako v předchozím období 3, ale přesto navozuje představu možného opakování výše sledovaného jevu. Přesnější chronologické souvislosti v tomto případě sťažuje obtížné absolutní datování a synchronizace rumunských archeologických kultur, kterých se tento jeskynní časový horizont týká především. Nejvýchodněji, v oblasti

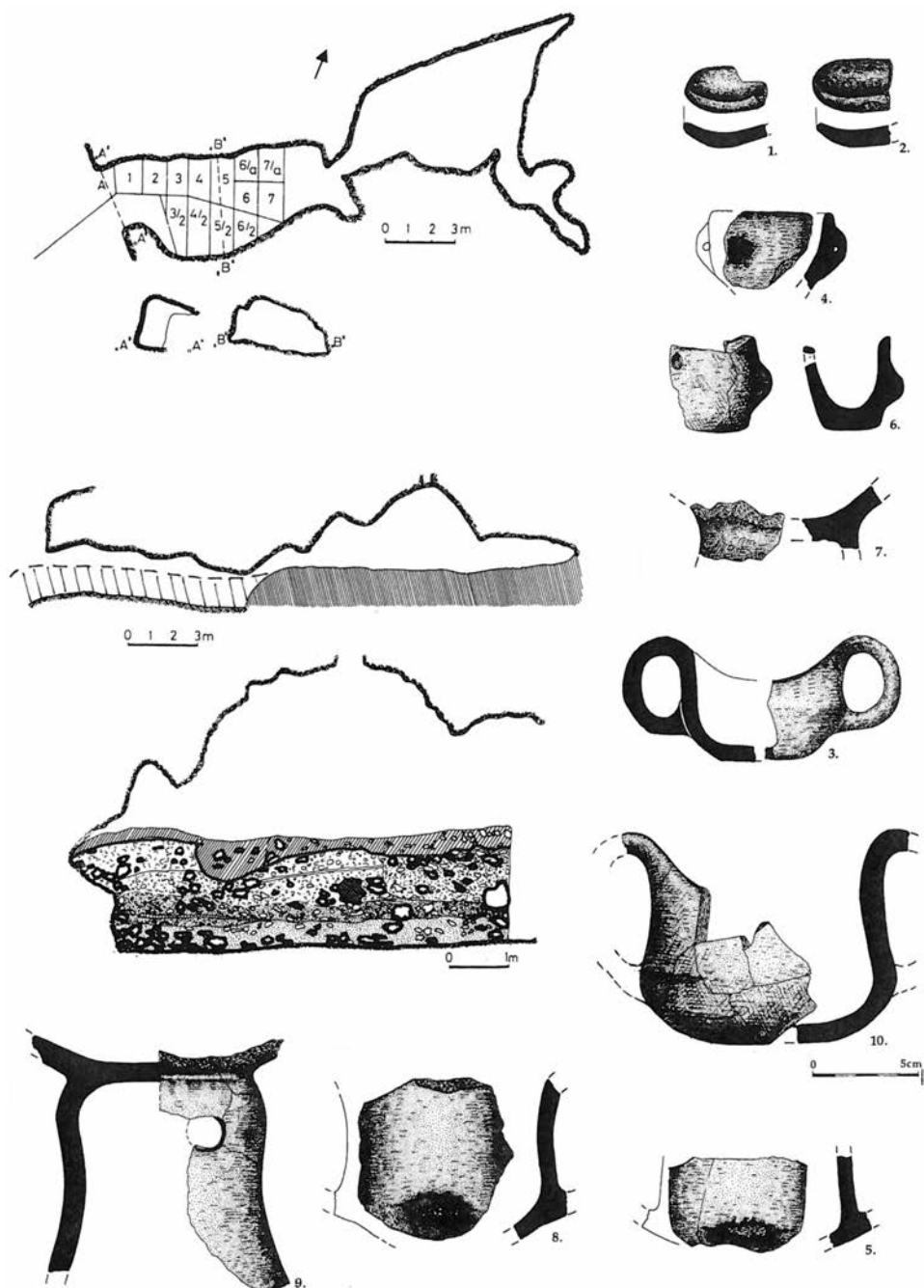
Dobrudži, se setkáváme s intenzivním využíváním různých typů jeskyní (sídlně příznivých i nevhodných) v mladší fázi kultury Hamangia a současné či následné kultuře Boian I-II. Zajímavá situace je v jihozápadním Rumunsku, kde ve středním neolitu bylo využívání jeskyní praktikováno většinou skupin v rámci kulturního komplexu CCTLNI (Cluj - Cheile Turzii - Lumea Noua - Iclod) a v současné kultuře Turdaș, dříve spojované s Vinčou B2/C1. Kultura Turdaș ukazuje v materiální náplni kontakty se skupinami Lumea Noua a Iclod, zatímco kaňon Cheile Turzii - již Jurajem Bártoou díky své přírodní jedinečnosti přirovnávaný ke slovenskému Zádielskému kaňonu - je jedním z nejbohatších jeskynních mikroregionů v Rumunsku. Pod kulturními vlivy komplexu CCTLNI a kultury Turdaș (DRAŠOVEAN 1996; LUCA 1999) se objevuje v této oblasti další kultura se zájmem o jeskyně - Petrești. Pravděpodobně o něco později, již v mladším neolitu, se v sousedním Bihoru na východním okraji Karpatké kotliny objevují jeskyně s nálezy kultury Herpály, na jejímž vzniku se podle J. MAKKAY (1991) kromě Potiské kultury podílely i další okolnosti včetně vlivu skupiny Lumea Noua, známé z kulturního prostředí nakloněného jeskyním. Zdálo by se tedy, že v tomto širším regionu východního sousedství Karpatké kotliny se fenomén jeskyně stal součástí zdejší kulturní tradice, která přecházela z jedné kultury na druhou v horizontální i vertikální časové rovině.

Někdy kolem 4600 cal BC se v Dobrudži setkáváme ještě jednou se slabým dozvukem zájmu o jeskyně ve stupni Boian IV. Této době není chronologicky vzdáleno oživení zájmu o jeskyně v Moravském krasu za stupně IIa moravské malované keramiky, ve kterých se znovu po zhruba 400-500 letech objevují archeologické nálezy. V Českém krasu se setkáváme naopak s modelem více méně kontinuálního zájmu o jeskyně v průběhu kultury s vypíchanou keramikou, který navázal na šárecký horizont a pokračoval až do zániku kultury (stupeň V) po proniknutí vlivů či skupin moravské malované keramiky (IIa) do Čech. Ta však - na rozdíl od své domoviny - české jeskyně do svých zájmů nezapojila, podobně jako se dříve stalo v obráceném směru u kultury s vypíchanou keramikou, jejíž početné jeskyni využívání v Čechách nápadně kontrastuje s absolutním nezájmem o moravské jeskyně po jejím rozšíření na území Moravy.

3.5 OBDOBÍ 5 - OD VÝCHODNÍHO MLADÉHO CHALKOLITU

K ZÁPADNÍMU ČASNÉMU/STARŠÍMU ENEOLITU

Velkému rozvoji zájmu o jeskyně v Levantě s nástupem mladého chalkolitu po 4300 cal BC časově koresponduje snad jen s mírným zpožděním zvýšený zájem o jeskyně vnitřního Balkánu a střední Evropy. Ponechám-li stranou blíže nejasné eneolitické datování většiny jeskynních lokalit v Bulharsku, v rumunské Dobrudži se v této době objevuje poslední a často poměrně intenzivní horizont mladší fáze kultury Gumelnița, pokračující v kultuře Cernavoda I. Podobně v západním Rumunsku jsou jeskyně spojovány s kulturami Tiszapolgár A-B a Salcuța III-IV a jejich mladšími eneolitickými nástupci. Pozoruhodné jsou výraznější nálezové situace i soubory z rumunského území kultury Tiszapolgár, protože na okraji jejího hlavního kulturního prostoru v Potísi zůstaly jeskynní oblasti Bukovských hor a slovensko-maďarského krasu zcela mimo zájem těchto obyvatel. Právě Bihor a západní Sedmihradsko s tiszapolgárskými jeskynními lokalitami byl diskutován výše (období 4) jako specifický kulturní prostor s možným zakotvením jeskynního fenoménu v místní kulturní tradici již od středního neolitu. Snad je to i případ tiszapolgárských jeskyní, které by tím nepřímou mohly svědčit o dlouhodobějším autochtonním vývoji zdejších obyvatel. S časným eneolitem se jeskynní fenomén objevuje také v dalších částech Karpatké kotliny - na severu v ludanické kultuře (Lengyel IV) a na jihozápadě v kultuře Balaton - Lasinja. V západnějších regionech je méně výraznou obdobou jordanovská kultura, známá z omezeného počtu jeskyní v Moravském i Českém krasu. Nálezové soubory ludanické kultury pocházejí z velmi variabilních lokalit a výsledky revizních výzkumů jeskyní naznačují určitou dynamiku jejich využívání v rámci celého trvání kultury (starší stupeň - Dzeravá skala, mladší či pozdní stupeň - Liskovská jaskyňa; ŠÍŠKA 2002).

Obr. 11. Jeskyně Horní Remete (pohoří Pilis u Budapešti) – plán, řez a profil (GÁBORI-CSANK 1983). Keramika Ludanicé kultury z blízké krasové propasti Remete-Zsomboly (VIRÁG 2002).

4. SOUVISLOSTI S PŘÍRODOU, NEBO S LIDSKOU KULTUROU?

Uvedený přehled (obr. 1) zřetelně odráží střídání období zájmu o jeskyně s často stejně dlouhými nebo ještě delšími obdobími nezájmu, a to jak v úrovni celkové chronologie sledovaného období, tak u jednotlivých – vzájemně současných – archeologických kultur. Tato určitá dynamika, dobře patrná ve výše prezentovaných periodách 3, 5 a patrně i 4, podle mého názoru vylučuje prvek nahodilosti. Naopak, vztah člověk – jeskyně v sobě může v globálnějším pojetí ukrývat také vztah lidská kultura – příroda, jak je přiblíženo dále.

4.1 JESKYNĚ A KLIMATICKÉ ZMĚNY

S tématem úzce souvisejí změny klimatu, které v souvislosti s využíváním jeskyní byly již vícekrát zvažovány s větším (LOŽEK 1973a; 1973b; BOUZEK 1992) nebo menším důrazem či skepsí (MATOUŠEK 1996, 26; 1999) a jsou v hrubých rysech pro holocén rekonstruovány. První pozorování k tomuto tématu se objevuje na rozhraní natufienu a předkeramického neolitu. S nástupem chladného klimatického výkyvu mladého dryasu v pozdním natufienu i přes předpokládané zlepšení obyvatelnosti jeskyní (ústup vlhkosti ze vstupních prostor) došlo k úbytku lokalit a pouze k jejich sporadickému využívání. Tato skutečnost patrně odráží změnu životního stylu pozdně lovecko-sběračsko-pěstitelských komunit, které přecházely k mobilnějšímu způsobu života a v rámci sídelní struktury zůstávaly obývány pouze nejvýznamnější sídliště. Další velmi pravděpodobná klimatická změna se suchým výkyvem (výkyvy) je na Předním východě spojována s přelomových obdobím předkeramického a keramického neolitu. Také v tomto případě sledujeme spíše úbytek jeskynních lokalit v porovnání s jejich intenzivním a patrně převážně hospodářským využíváním ve stupni PPNB. Objevil se však nový jev – vyhledávání větších, a tedy zpravidla vlhčích krasových jeskyní s tmavými prostory, krápníkovou výzdobou či

Obr. 12. Jeskyně Jáchymka naproti Býčí skále v Moravském krasu je příkladem pravěké lokality s nápadným tvarováním prostor (skalní okno gynekomorfní podoby), kde prosakující voda vytváří sezónní imaginace. Foto V. Peša 2005.

přítomností podzemní vody, ačkoliv archeologicky jsou tyto lokality zatím poměrně chudé a stopy přítomnosti lidí se v nich soustřeďují zpravidla do světlých vstupních částí (jsou ale i výjimky - např. Nahal Qanah v Izraeli - PEŠA 2011b s lit.). Jiný výkyv k teplému a suchému klimatu je zvažován v souvislosti s neolitizací Egeidy kolem 6200 cal BC (WENINGER *et al.* podle PAVLŮ 2008, 9), ale s ohledem na absenci speleoarcheologických lokalit na jihu Balkánu by mohl být sledován patrně jen u řeckých jeskyní.

Ve střední Evropě jsou jeskyně v období atlantiku rekonstruovány s ohledem na klimatické podmínky jako vlhké prostory s výraznou tvorbou jeskynních sintrů a tedy jako prostory nevhodné pro osídlení. Právě střední neolit - charakteristický zvýšeným zájmem o jeskyně v mnoha regionech střední Evropy i Balkánu - je spojován s nástupem nového klimatického období epiatlantiku, který je Vojenem Ložkem definován teplým, vlhkým klimatem s krátkými suchými výkyvy a velkým kolísáním teplot (LOŽEK 1973b). Změny v sídelní struktuře ve vztahu k nadmořské výšce a bonitě půd jsou pozorovány ve středním neolitu severní části Karpatské kotliny např. v prostředí klasické železovské kultury a nápadným horizontem „zániku“ kultur na konci této periody (např. PAVŮK - BÁTORA 1995, 126 ad.). Nestabilní podnebí se zvýšenými erozními procesy je doloženo také paleo-

Obr. 13. Korálové jeskyně v Českém krasu (k. ú. Praha-Hlubočepy) - příklad malých a nízkých skalních dutin s nálezy především mladší lineární keramiky. Foto V. Peša 2001.

klimatickými výzkumy v prostoru mezi Bukovými horami a Aggteleckým krasem – tedy přímo z nejvýznamnějšího střeoevropského jeskynního regionu tohoto období. Jsou zde pozorována dvě klimaticky nestabilní období, z nichž první kolem 5300 cal BC nápadně koreluje s velkým vzestupem zájmu o jeskyně v mladší lineární keramice a její tiszadobské skupině, a druhé kolem 5000 / 4900 cal BC odpovídá předpokládanému zániku bukovo-horské kultury. S nastupujícím mladým neolitem se klimatické poměry vyrovnaly (Juhász in GÁL – JUHÁSZ – SÜMEGI eds. 2005, 43 Tab. 2, 50) – a nálezy v jeskyních opět chybí.

Na příkladu Českého krasu je předpokládáno rozšíření sídelního území ve středním neolitu o kras s jeskyněmi podobně jako v jiných oblastech mladší lineární keramiky v Čechách, což mělo následně spolupůsobením společenských i přírodních faktorů vyvolat lokální degradaci krajiny (SKLENÁŘ – MATOUŠEK 1994, 128 ad.; MATOUŠEK 1996, 25–26). Paleoenvironmentální výzkumy v Karpatské kotlině dokládají zásadnější klimatické změny, které mohly mít globálnější dopad i v okolních regionech Moravy a Čech. Z tohoto pohledu tedy lokální extenzivní využívání krajiny nemohlo způsobit globální změny klimatu. Navíc, klimatické suché výkyvy se jistě nejprve projevily na ekologicky nejcitlivějších typech krajiny, což je právě kras s omezenými zdroji povrchové vody a malou schopností jejího zadržování. Pokud krasová krajina začala vysychat (a tedy i do té doby ty vlhké jeskyně, které nebyly propojené se spodní aktivní úrovní krasu), stěží se mohla stát cílem ekonomického zájmu. Ekologickou degradací potenciál krajiny naopak upadal – např. pastevectví by se patrně lépe provozovalo v bohatěji porostlých údolích řek než ve vysychající vápencové stepi.

Souhrnně lze říci, že období klimatických změn vyvolávaly v některých archeologických kulturách situace, které vedly k využívání jeskyní. Dělo se tak v protozemědělských společnostech Předního východu, na rozhraní předkeramického a keramického neolitu, stejně jako v několika etapách střeojihoevropského neolitu a na počátku eneolitu. Jedná se tedy ve své podstatě o jev globálního charakteru. Zatímco klimatické výkyvy směřují k suchým periodám, nejvýraznější archeologické situace pocházejí z jeskyní vlhkých, nebo s vodními zdroji. Krasová krajina v obdobích sucha přitom degradovala rychleji než okolní ekosystémy a s tím i její sídelně-ekonomický potenciál.

4.2 JESKYNĚ A JEJÍ MÍSTO VE SPOLEČNOSTI

V předkeramickém neolitu Levanty a zřejmě i Anatolie stály jeskyně v blízkosti hlavních kulturních center zcela mimo zájem (příklad aglomerací v údolí Jordánu, např. okolí Jericha) a vyskytují-li se ve větších vzdálenostech (Judejská vrchovina, oblast Mrtvého moře, region Antalye), není jasné, zda souvisí s protourbánními obyvateli a jejich mimosídlištními aktivitami, nebo s okolními polonomádkými či nomádkými populacemi (PEŠA 2011b). Tento model se zdá být zčásti platný i pro Karpatskou kotlinu. Zdejší archeologické kultury s rozvinutými socioekonomickými a kulturními strukturami jeskyně přehlížely podobně jako i další přírodní místa, což je příklad potiské kultury, Lengyelu I–III, Tiszapolgáru v Potisi, Bodrogkérsztúru, centrálních oblastí kultury Vinča a snad i kultury Starčevo ze starčevo-krišského komplexu (srov. kap. 2). Vyspělá kulturní společnost jakoby vystupovala v protikladu k přírodě, jejímž typickým zástupcem je právě jeskyně. Ve svých kulturních vzorcích a normách se tato společnost mohla cítit pevně a sebevědomě, takže se pocit sounáležitosti s přírodním prostředím postupně vytratil, a to patrně i v krizových obdobích klimatické nestability. Dokládala by to situace telových sídlišť potiské kultury v horním Potisi (MAKKAY 1991, 325–326): tely byly opuštěny, obyvatelstvo se rozptýlilo po okolní zemědělské krajině, ale blízké jeskyně Bukových hor zůstaly zcela mimo toto dění.

V mnoha diskutovaných archeologických kulturách s dlouhodobou existencí napříč prostorem a časem můžeme sledovat další společný jev: potřeba navštěvovat jeskyně vzniká teprve v jejich mladších stupních. Ve starčevo-krišském komplexu začíná využívání jeskyní se stupněm II B, v kultuře Hamangia ve třetím stupni, ve východní lineární keramice sporadicky ve středním a masově počínaje mladším stupněm, a v západní lineární keramice

od přechodu středního a mladšího období. Zájem o jeskyně přitom někdy přežil i přechodná období (z východní lineární keramiky do bukovohorské kultury, ze západní lineární přes šarecký stupeň do kultury s vypíchanou keramikou). Pro tento jev nabízím jako hypotézu kulturologické vysvětlení: Každá archeologická kultura resp. společnost obecně (příklady viz BARTA – KOVÁŘ *eds.* 2011, pro kulturu Vinča BRUKNER 2002) prochází určitým pravidelným vývojem – vzniká, rozvíjí se až do vrcholu svých možností, čímž se – zpravidla ekonomicky – vyčerpá, pozvolna upadá a poté zaniká, nebo se transformuje do jiné společenské jednotky. Nejpozději od středního neolitu zasáhly do života archeologických kultur více či méně globální klimatické výkyvy, které spolu s extenzivním využíváním krajiny a zvýšenými nároky na suroviny, které začaly ovlivňovat životní prostředí, vnášely do společnosti problémy a neklid. Taková situace vyžaduje hledat řešení, jak společnost uchránit a zachovat. Jak naznačuje případ vyspělých neolitických kultur ve sledované oblasti, vycházely tyto „záchranné mechanismy“ pravděpodobně z jejich vlastních, kulturních zdrojů, nebo byly v jejich kulturním světě snad alespoň hledány. Archeologické kultury s „chudším“ zemědělským obyvatelstvem nebo tradičním životním stylem v užší vazbě na přírodu mohly naopak volit jiné záchranné mechanismy, které stály blíže k přírodnímu prostředí. Jestliže u nich chybělo dostatečné kulturní sebevědomí vyřešit krizi vlastními socioekonomickými a kulturními prostředky, musela být pozornost obrácena zpátky k přírodě. Tím nastal čas objevit opět pro společnost polozapomenuté jeskyně jako zástupce přírody i s jejich božstvy či přírodními silami a začlenit je do kulturní krajiny. Jeskyně se z tohoto pohledu zdá být archetypem přírody v lidské společnosti. Tuto interpretaci podporují vlastní archeologické situace a nálezy, jak vyplývá z následující kapitoly.

5. DISKUSE K FUNKCI A VÝZNAMU JESKYNÍ

5.1 DLOUHODOBÁ A KRÁTKODOBÁ JESKYNNÍ SÍDLIŠTĚ

Skutečná jeskynní sídliště se objevují na Předním východě (Levanta) v kulturním prostředí pozdních lovců-sběračů, pěstitelů a raných zemědělců – tedy v pozdním paleolitu, natufienu a v některých oblastech ještě v předkeramickém neolitu (PEŠA 2011b s lit.). Nejcharakterističtější rysem jsou odkryté základy obydlí, které se objevují zejména s natufskou kulturou. Sídlní struktura natufienu se skládá z větších základních sídlišť a menších satelitních lokalit, které jsou buď v otevřené krajině, nebo ve spojení s jeskyněmi. Hlavní sídliště – jsou-li v jeskyních – se rozkládají v jejich prostorných vchodech, nebo na terasách před nimi (Hayonim, Nahal Oren, El-Wad, El-Khiam), menší lokality využívají prostorné výklenkové jeskyně nebo převisy (Kebara, Shuqba, Hilazon Tachtit, Erq el-Ahmar, Jabrud, Baaz). Všechny jmenované jeskyně nebo jejich využívané části jsou suché a dobře osvětlené denním světlem. Obsahuje-li jeskyně také tmavé zadní prostory, zůstávají bez archeologických dokladů, ale v přechodných zónách mezi světlem a tmou se rozkládají pohřebiště (Hayonim, Raqefet; v El-Wadu byly pohřby již ve vchodu), nebo v nich probíhaly nespécifikované aktivity s neobvyklou tvorbou odpadu (El-Wad – síň III). Vodní zdroj v jeskyni nebyl evidentně prioritou, neboť se objevuje jen výjimečně (Antelias, El-Wad?). Natufské jeskynní lokality jsou typické mocným kulturním souvrstvím, které spolu s řadou radiokarbonových dat a dalších přírodovědných analýz dokládají dlouhodobé a v případě základních sídlišť kontinuální, snad i v některých případech (Hayonim) prakticky celoroční obývání (BAR-YOSEF – TCHERNOV 1966; PICHON 1991). Kulturní vrstvy obsahují zpravidla různé sídlištní struktury odpovídající nálezovým situacím na otevřených sídlištech (např. Ain Mallaha). Vlastní archeologické nálezy zastupují různé oblasti každodenního života a jsou velmi početné. Kromě nejčastější štipané a kamenné industrie, kostěných předmětů a potravních zbytků se na lokalitách s existencí pohřbů či pohřebišť objevuje zvýšený počet drobného šperku (osobní ozdoby resp. amulety a talismany) či jiných ozdobných nebo uměleckých předmětů (plastiky), které pocházejí z dalších, dodnes již nedochovaných hrobů. Na lokalitách bez pohřebních aktivit jsou totiž zcela výjimečné (PEŠA 2011b).

Obr. 14a. Nová jeskyně v Českém krasu (k. ú. Srbsko) - lokalita kultury s lineární a vypichanou keramikou s velmi specifickou nálezovou situací (rituální ohniště, fragmenty lidských kostí v kulturní vrstvě) a paleastro-nomickým jevem. Foto V. Peša 1999.

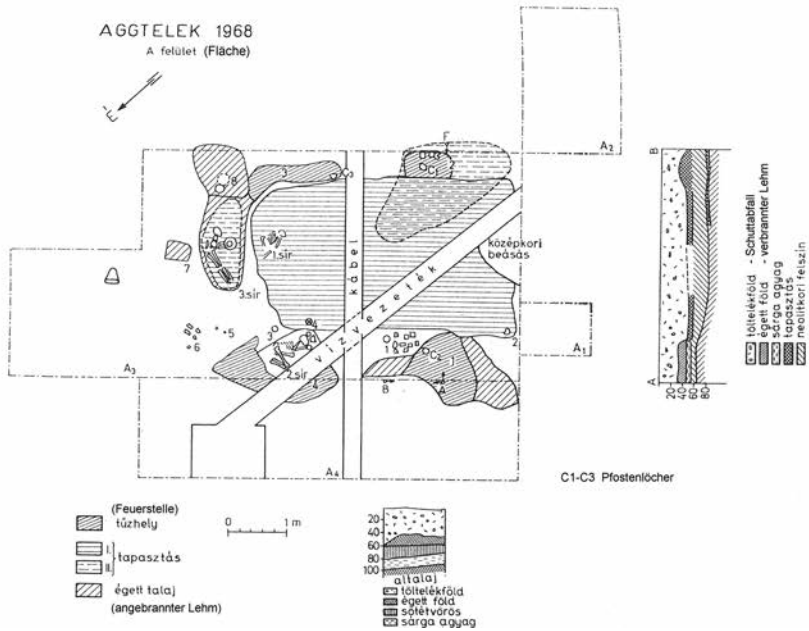
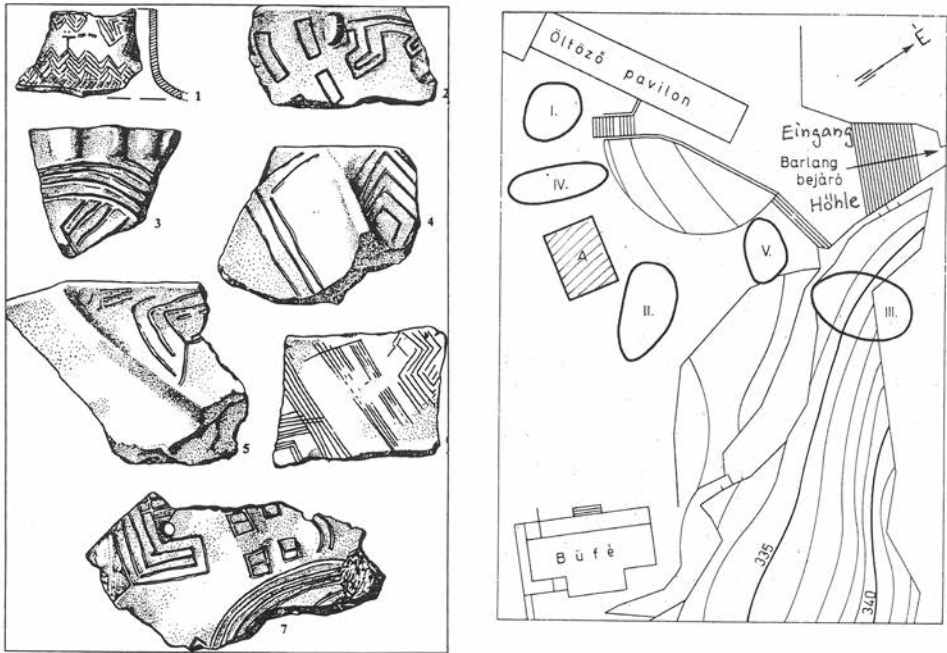
Obr. 14b. Nová jeskyně v Českém krasu (k. ú. Srbsko) - v období zimního slunovratu pronikají paprsky vycházejícího slunce dovnitř úzkým vchodem a na zadní stěnu, nad jedno z rituálních neolitických ohnišť, dopadají v podobě gynekomorfního útvaru. Foto V. Peša 4. 1. 1997.

Velmi podobný obraz jeskynního osídlení pokračuje i v obou stupních předkeramického neolitu, který lze dobře sledovat pouze u jeskyni Levanty. Teprve v mladší etapě stupně PPNB se zdají jeskyně častěji vystupovat v souvislosti s hospodářskými resp. výrobními aktivitami (např. Sefunim, Douara). Mocná kulturní souvrství s množstvím artefaktů každodenního života včetně zastoupené rituální sféry nacházíme také v epipaleolitickém prostředí středomořské Anatolie (Öküzini, Beldibi, Belbaşı), ale i v mezolitických jeskyních Řecka (Franchthi, Theopetra) nebo v oblasti Železných vrat na dolním Dunaji (Cuina Turcului, Veterani/Maovaț). V obou posledních regionech tento charakter osídlení přetrvával ještě v průběhu staršího neolitu (viz kap. 3). Tomu odpovídá i výběr jeskyní dostatečně prostorných pro větší komunitu, zároveň světlých a podle dnešních podmínek zřejmě suchých.

Jeskynní lokality, které se na Předním východě objevují s nástupem keramického neolitu – podobně jako na Balkáně od staršího neolitu – již nabízejí odlišný obraz ve srovnání s předchozím obdobím. Pokud se v Levantě a Anatolii v následujícím neolitu a chalkolitu objevují jeskyně s mocným kulturním souvrstvím, neobsahují jednoznačné sídlištní objekty a kromě převládajících zlomků keramiky jsou ostatní nálezové skupiny zastoupeny nerovnoměrně, nebo jen výběrově. Řada lokalit naopak dokládá využívání kultovní a pohřební (v těchto případech ve smyslu samostatných hrobků s pohřby na povrchu jeskynních prostor). Mění se i charakter navštěvovaných jeskyní a stále větší oblibu si získávaly větší a převážně tmavé jeskynní systémy, v nichž se ojediněle vyskytují vodní zdroje nebo krápníková výzdoba; jedná se přitom o lokality, které v předchozím období epipaleolitu až předkeramického neolitu nebyly využívány. Archeologické doklady se u těchto typicky krasových jeskyní soustřeďují převážně na jejich vstupní části, ale někde pronikají i do tmavých částí.

Podobný obraz transformace vnímaných preferencí u navštěvovaných jeskyní nabízí vnitřní Balkán a Karpatská kotlina. Mimo mezolitický region v okolí Železných vrat se s nástupem stupně II B starčevo-krišské kultury pozornost neolitických obyvatel zaměřila na nejrůznější typy jeskyní, z nichž mnohé jsou pro obytné účely z praktického hlediska jen málo vhodné, či dokonce zcela nevhodné. Podobný trend lze poté sledovat v celé oblasti i v následujících obdobích až do konce sledovaného časového úseku. Kromě velmi variabilní morfologie jeskynních prostor jsou často nevyvážené nálezové soubory, v nichž až na několik výjimek obecně chybí doklady zpracování štipané či broušené industrie na daném místě, nebo jsou výrazně podprezentovány potravní zbytky (srov. Rumunsko, Moravský kras – kap. 2.2). Pouze ze dvou lokalit jsou doloženy objekty umožňující uvažovat o obydlí (Devetaškata – dvě časově různorodé chaty, Aggtelek – vícefázová stavba) – v případě Aggteleku se však jedná o prostranství před vchodem do jeskyně Baradla a nikoliv o jeskynní prostor (obr. 15). Nálezové situace a vlastní nálezy naznačují využívání dlouhodobě a přerušovaně (Aggtelek – skupina Tiszadob až bukovo-horská kultura I, KOREK 1970, Devetaškata, MIKOV – DŽAMBAZOV 1960). S ohledem na morfologii a mikroklima obou jeskyní, nálezový charakter a v podstatě ojedinělý výskyt v rámci desítek ostatních významnějších jeskyní sledovaných oblastí se příkláním k interpretaci těchto objektů jako staveb zvláštní, neobytné funkce, které souvisely s aktivitami prováděnými v jeskyni a vyžadovaly umístění na denním světle. Také jejich nálezové situace podle mého názoru dokládají spíše místo záměrného uložení artefaktů, než náhodný stav archeologizovaný po opuštění jeskyně. V prostorné vstupní hale jeskyně Devetaškata (obr. 2) mohly být postaveny přímo v jeskyni, zatímco úzký vstup do jeskynního systému Baradla tuto možnost vylučuje, proto byla stavba spolu s dalšími, blíže neprozkoumanými objekty vybudována vně jeskyně. Otázku tzv. zimních sídlišť v jeskyních jihu-slovenského krasu jsem podrobněji diskutoval na jiném místě (PEŠA 2013a) a neshledávám přesvědčivé doklady prokazující sídlištní funkci těchto jeskyní.

Se sídelními jeskyněmi předovýchodního typu se nesetkáváme ani v prostředí západní lineární keramiky. V Moravském krasu je přinejmenším část jeskyní spojována s větším či menším přesvědčením s kultovní sférou, čemuž nasvědčuje jak jejich přírodní charakter, tak některé mimořádné nálezy (Koňská jáma, Výpustek, Kapustovka/Skalka u Babic

Obr. 15. Aggtelek (Maďarsko) - prostor před vchodem jeskyně Baradla s neolitickými objekty a výzkum jednoho z nich (KOREK 1970), keramika se symbolickou výzdobou z jeskyně (KALICZ - KOÓS 2000, Abb. 10).

(SKUTIL 1962; 1970; PODBORSKÝ *a kol.* 1993, 81, 99). Do této kategorie řadím na základě výše předložené hypotézy s jistou mírou pravděpodobnosti z dnešního pohledu sidelně vhodnou Pekárnu. Také v Českém krasu se spíše než s doklady sídlištního charakteru setkáváme s kultovním chováním (SKLENÁR - MATOUŠEK 1994; PEŠA 2013b). Malé rozměry zdejších jeskyní navíc ani dlouhodobější osídlení neumožňují a teoretické úvahy by musely být vedeny pouze v rovině dočasných úkrytů malých skupin obyvatel.

Na základě výše uvedených poznatků je zřejmé, že s počátkem zemědělské civilizace změnilo jeskyně svůj význam i funkci a v obecné rovině již nesloužily jako regulární obytný prostor či místo nouzového úkrytu v rámci kulturní krajiny. Toto tvrzení se snaží postihnout určitý globální jev, nelze proto samozřejmě vyloučit jednotlivé, regionálně či společensky podmíněné případy obývání jeskynních prostor v mladších obdobích pravěku.

5.2 PASTEVECTVÍ A JESKYNĚ

Pastevectví je s využíváním střeoevropských jeskyní jako jedno z nejméně frekventovaných témat spojováno již od počátku jejich výzkumů na sklonku 19. století, ale je jen ve výjimečných případech opřeno o konkrétnější indicie. Naproti tomu bohatý studijní materiál nabízejí lokality Předního východu. Poprvé jsou pastevectví nebo nomádský styl života části populace jako součást subsistenční ekonomiky diskutovány na sklonku období PPNB v Levantě (CAUVIN *et al.* 1997; VERHOEVEN 2002), ale s využíváním jeskyní zatím nejsou spojovány. Nejstarší známé lokality s dochovaným souvrstvím popelových poloh, množstvím trusu ovci/kozy a méně početnými artefakty bez mimořádnějších předmětů se objevují až v keramickém neolitu jižní Levanty a jsou spojeny se skalními převisy v Negevské poušti (abri Ramon I je datováno 6203–5934 cal BC - ROSEN *et al.* 2005). V podobných tradičních krajinách Předního východu s nomádským způsobem života byly skalní převisy, výklenky a světlé jeskyně využívány jako úkryt pastevců či jejich stád prakticky nepřetržitě od chalkolitu až do historické doby a někde i do současnosti. Lokality obsahují charakteristické světlé popelové vrstvy po vypalování trusu a jen omezený sortiment nálezů, souvisejících s mobilním způsobem života, tedy žádné bohaté keramické soubory či jiné neobvyklé skupiny artefaktů (ANATI 1963, 182 ad.; KUIJT - RUSSELL 1993; WEINSTEIN-EVRON 1998, 48 ad.; SOLECKI 1998 aj.).

S jeskynními lokalitami výše uvedených charakteristik jako v Levantě se v dalších sledovaných oblastech jihovýchodní a střední Evropy v podstatě nesetkáváme. Krajinu s předpokládaným pasteveckým potenciálem v neolitu a eneolitu představuje rumunská Dobruža, kde jsou v jeskyních dochována mocná kulturní souvrství bohatá na keramiku (HARTUCHE 1976), ale zvířecí kosti ovce/kozy a domácích zvířat vzbudily u autorů výzkumů větší pozornost jen v případě mikroregionu v okolí jeskyně La Adam (převisy Adam III a IV - RADULESCO - SAMSON 1962). Některé zdejší jeskyně jsou navíc pro pastevectví zcela nevhodné, jako např. puklina Baba nebo jeskynní labyrint Limanu a s těmito aktivitami je lze stěží spojovat. Jinou oblastí s předpokládaným vztahem jeskyní k pastevectví je jihoslovensko-maďarský kras, kde na základě výzkumů zdejších nejvýznamnějších jeskyní Domica, Baradla a Ardovo zformulovali Jaroslav Böhme a zejména později Ján Lichardus hypotézu o zimních jeskynních sídlištích s ustájením stád. Mé výhrady (PEŠA 2013a) lze shrnout následovně: 1) V souboru zvířecích kostí v jeskyních Domica a Ardovo převažuje lovná zvěř (70–80 %) a domácí druhy včetně nejpočetnější ovce/kozy tak působí pouze doplňkově. 2) V žádné z mnoha komplexně prozkoumaných jeskyní jak slovenských krasových oblastí, tak maďarských Bukovských hor nejsou popsány popelové vrstvy s obsahem zvířecího trusu, které by indikovaly dlouhodobé zimní ustájení zvířat. 3) Model zimních jeskynních sídlišť a letní pastvy v okolí neodpovídá systému transhumance, který je popsán z Předního východu a Balkánu (HENRICKSON 1985; TELLENBACH 1983, 122, aj.) a jeho součástmi - zdá se - nikdy nebyly tmavé a vlhké krasové jeskyně. 4) Objevující se keramické tvary s výlevkou nebo cedníky nemusí nutně souviset s mléčným hospodářstvím, ale mohou mít i další významy - například ve spojení

s pohřebními rituály (EPSTEIN 2001), nebo s dětskou symbolikou (ČERMÁKOVÁ 2002). Zpochybnění přítomnosti pastevců v archeologicky bohatých jeskyních ovšem neznamená popření samotného pastevectví v prostředí bukovohorské kultury, které je naopak doloženo paleoenvironmentálními výzkumy v severovýchodním Maďarsku (Juhász in GÁL - JUHÁSZ - SÜMEGI 2005, 50). Tyto jeskyně ale jeho součástí nebyly.

V odborné literatuře se v souvislosti s možností prokázat pastevectví objevuje metoda mikromorfologické analýzy jeskynních sedimentů, která zaměřuje pozornost zejména na výskyt sferulitů. Sferulity mají být charakteristické právě pro trus ovcí nebo koz a s pozitivním výsledkem byly testovány v některých neolitických jihofrancouzských a italských jeskyních (BROCHIER *et al.* 1992). Aplikace této metody na historické vrstvy s obsahem trusu v levantských jeskyních Hayonim a Amud však tak jednoznačně nevyšel. Zvýšený výskyt sferulitů se totiž objevuje také v trusu dalších zvířat (např. kozoroh, kůň, holub), kteří se v jeskyních rovněž mohou objevovat. Výskyt sferulitů by tedy měl být podepřen dalšími indiciemi (GOREN 1999).

5.3 KULT A RITUÁLY V JESKYNÍCH

Z předchozí diskuse vyplynulo, že nejbohatší nálezové situace i vlastní soubory artefaktů se velmi často nacházejí v jeskyních pro obývání více či méně nevhodných. I když tyto situace u některých středoevropských badatelů navozují představu o přítomnosti kultovního chování, bývá mu vyčleňována pouze část jeskynních prostor (např. Domica) nebo jen některé aktivity (např. Istállóskő) a jen výjimečně je tento pohled rozšířen na lokalitu jako takovou (Koňská jáma, Jungfernhöhle v Bavorsku).

Obývání světlých a prostorných jeskyní epipaleolitickými, mezolitickými či z nich transformovanými časně neolitickými skupinami se neodlišovalo od soudobých sídlišť ve volné krajině, a kult se pravděpodobně odehrával pouze v rovině osobních a rodinných/ rodových každodenních rituálů. Kromě toho existuje zejména v Anatólii typ lokalit s výskytem parietálního umění, který je spojen jak s menšími skalními dutinami – ve sledované oblasti převážně světlými, tak se skalními terény mimo jeskyně. Archeologicky jsou tato místa poměrně chudá, takže jsou malby a rytiny datovány více podle stylu, než kontextu. V poslední době převládá názor, že parietální umění nese specifický symbolický význam a řadí se mezi výrazné projevy kultovní sféry (ANATI 1963; 1968; WHITEHOUSE 1992; SVOBODA 2002; LEWIS-WILLIAMS 2007). S nástěnnými rytinami nebo malbami se ve sledovaném prostoru setkáváme především na Balkánu (jihozápadní Rumunsko, Albánie – Lepenicë, Bulharsko – Magurata), a to nejpravděpodobněji až od průběhu eneolitu podobně jako v alpských regionech (Valcamonica, Mont Bégo, Dachstein). Kresby uhlem v Posvátné chodbě jeskyně Domica jsou podle radiometrických dat pravděpodobně starší než období neolitických aktivit na této lokalitě (GRADZIŃSKI *et al.* 2002, SVOBODA – van der PLICHT 2007).

Transformace významu jeskyně v zemědělské společnosti keramického neolitu napříč sledovaným transektem se projevila především výběrem nových typů jeskyní, dříve nevyhledávaných a pro sídlištní účely méně vhodných nebo zcela nevhodných. Zdálo by se, že důvodem návštěv těchto lokalit mohly být právě jejich specifické přírodní charakteristiky, jako například krápníková výzdoba s nejrůznějšími sintrovými útvary často antropomorfních nebo zoomorfních podob, podzemní vodní zdroje, celkový charakter tmavých prostor bez jakýchkoliv smyslových podnětů, vhodný pro meditace či navození změněných stavů vědomí, ale snad i výskyt pleistocénních kostí velkých zvířat („obru“). Nepřímým svědectvím jsou také opracované krápníky nalezené v anatólském Çatal Hüyük. Archeologicky nejvýrazněji zřejmě vystupuje funkce jeskyně jako místa konečného, patrně votivního, uložení nejrůznějších předmětů, z nichž nádoby (ať už s obsahy či prázdné) později jednoznačně převažují. Nejstarším dokladem deponování použitých rituálních předmětů je jeskyně Nahal Hemar v předkeramickém neolitu jižní Levanty (BAR-YOSEF – ALON 1988) a v chalkolitu se zdají být záměrně ukládané soubory nádob poměrně časté, i když jich s ohledem na křehkost keramiky zůstalo dochováno

nepochybně jen malé procento (Civelek, Nahal Zalzal, Umm Qala'a, Murabba'at 2 ad.). Jiným typem votivních darů byly předměty z cenných materiálů – zejména z kovů a slonoviny, ale i některých minerálů (např. Magharat el-Jai, Netifim, Beit al-Wadi, Nahal Badir 49, Har Yishai, Nahal David; eventuelně sem lze zařadit i unikátní depot z Jeskyně pokladu v Nahal Mišmar; PEŠA 2011b s lit.).

Situace v neolitu na Předním východě je v mnohém velmi podobná jihovýchodní Evropě. Zatímco neolitické nálezové situace nebývají příliš výrazné, s nástupem balkánského eneolitu se již výrazněji profilují a přibývá mocnost kulturních vrstev i množství nálezů, zejména keramiky (např. Devetaškata, Hoților, Peștera cu apă u Românești). Také zde se objevují dochované nádoby, z nichž některé svým umístěním nebo charakterem podzemní prostory ukazují opět spíše do kultovní sféry v podobě votivních uložení: např. jeskyně Kjuljuk v Bulharsku (kultura Karanovo I), v Rumunsku Peștera cu vas (Vinča A) a Meziad (pozdní neolit). V krasových oblastech západních Karpat jsou nejvýznamnější jeskyně (Domică, Baradla, Ardovo) součástí rozsáhlého aktivního krasového systému, protékaného podzemními toky a obsahují neolitické nálezy výhradně v tmavých částech, které se nacházejí až několik stovek metrů od vchodů (obr. 7 a 8). Právě tento typ jeskyní je na archeologické situace a nálezy nejbohatší, a některé okolnosti – Posvátná chodba v Domici s portálem obří gynekomorfní podoby a kultovní plošina v tzv. Kostnici jeskyně Baradla –

Obr. 16. Jeskyně v hoře, nebo hora v jeskyni? (Dětská kresba z výtvarné soutěže Správy jeskyní ČR v r. 2010). Propojení nebeské a podzemní sféry se v pravěké střední Evropě objevuje v obdobích klimatického neklidu (neolit, eneolit?, mladší doba bronzová), jak ukazují archeologické nálezy z obou mimo-lidských světů.

vedly již dříve badatele k úvahám o významu kultu na těchto lokalitách, i když pouze jako kultovního zázemí hypotetických jeskynních sídlišť (TOMPA 1934/1935; BÖHM 1933; LICHARDUS 1968, 85 ad.). O specifickém významu těchto jeskyní nebo v nich prováděných aktivitách svědčí samotné archeologické nálezy s vysokým výskytem antropomorfní výzdoby nádob (téměř polovina všech známých kusů: KALICZ - MAKAY 1977, 63; KALICZ - KOÓS 2000), ale i častější výskyt jemné, stolní keramiky v porovnání s rovinnými sídlišti (ŠIŠKA 1989, 260). V Bukovských horách byly preferovány zejména prostornější jeskyně se světlými i tmavými částmi, které by mohly naznačovat přítomnost větší skupiny, než jsou rodiny či jednotlivci. V kulturních vrstvách se objevují i lidské kosti, související jednak s ojedinělými pohřby (Büdöspeszt), ale snad i s rituálním chováním (údajná antropofagie v Istállóskő). Příkladem místa konečného uložení nádob jsou úzké puklinové chodby jeskyně Csengő v Ordöggáti. Obecně platí, že předměty z ostatních nekeramických kategorií nebo jinak výjimečně artefakty jsou převážně spojeny s jeskyněmi sidelně spíše nevhodnými, které zároveň obsahují nejbohatší kulturní souvrství. Totéž lze říci i o druhé vlně zájmu o západokarpatské jeskyně na počátku eneolitu v ludanické kultuře. Také zde náleзовé situace dokládají jak kultovní objekty (Liskovská jaskyňa, Dzeravá skala?), tak nejstarší středoevropská jeskynní pohřebiště (Důpna diera, Liskovská jaskyňa?), nebo případně rituální chování (Čertova pec - obr. 11).

S kultovním chováním se setkáváme také v českých zemích. V Moravském krasu lze připomenout Koňskou jámu s torzem antropomorfní nádoby nebo jeskynní bludiště Výпустek s mimořádně bohatým a různorodým souborem nálezů mladší lineární keramiky. Také zde se zdály být oblíbené jeskyně s krápníkovou výzdobou (Výпустek, Michalka, snad i Kateřinská a Pekárna?). V Českém krasu se opět častěji objevují deponované celé nádoby (Hlohová, Malá, snad i Galerie), nebo v případě Nové jeskyně mimořádné náleзовé situace jak pro mladší lineární keramikou, tak kulturu s keramikou vypíchanou - a to v pravděpodobné souvislosti s obřady zimního slunovratu (obr. 14). Zdejší jeskyně jsou obecně malé a přípuštější spíše individuální nebo rodinné (rodové) využití (obr. 13).

Jakkoliv jsou doklady kultovních aktivit nebo rituálního chování v jeskyních neolitu a časného eneolitu v porovnání s předchozím sídlištním nebo pasteveckým funkčním modelem početné a doložené ze všech studovaných regionů, přesto zahrnují pouze menší část celkového počtu jeskynních lokalit, které byly ve sledovaném období navštěvovány a využívány. Tyto ostatní jeskyně mohou být interpretovány pouze v obecné rovině, a to buď jako funkčně univerzální a potenciálně různorodé lokality, jejichž využití přitom pozoruhodně koresponduje s globálním klimatickým vývojem, anebo jako méně výrazné entity jediného systému, který jeskyni coby archetyp přírody v lidské společnosti přiřadil do kultovní sféry se všemi odpovídajícími sakrálními atributy.

6. ZÁVĚR - JESKYNĚ V LIDSKÉM VĚDOMÍ A SAKRÁLNÍ KRAJINA

Z přehledu o funkci jeskyní na základě výpovědi archeologických pramenů vyplývá, že informace o různých formách kultovního chování výrazně převažují nad většinou nejistými doklady sídlištního, ekonomického či hospodářského charakteru. Sídlištní aktivity nebo úkryty mimo stálé sidelní struktury souvisejí s ekonomickým a sociálním vývojem společnosti (resp. archeologické kultury) a mohou být v rovině lidského života značně proměnlivé. Vezmeme-li v úvahu období posledních 400 let, zažila prakticky každá generace lidí nějakou válku nebo neklidnou dobu, která je vyhnala z domovů nebo k tomu alespoň mohla vybízet. Podle archeologických svědectví se ale přesto tyto události v jeskyních zapsaly jen neznatelně (PEŠA 2002, 2013). Podobná situace se týká ve střední Evropě i dále na východ také novověkého pastevectví, které rovněž zanechalo výrazně odlišné a méně nápadné stopy, než většina významných neolitických jeskynních lokalit. Tato úvaha je výše uvedenými poznatky o neolitických lokalitách podpořena také jejich charakterem nevhodným pro pobyt lidí či domácích zvířat, podobně jako neúplnými doklady každodenních aktivit.

Nápadné střídání období intenzivního využívání jeskyní s obdobími bez jakéhokoliv archeologicky doloženého zájmu bylo badateli vícekrát diskutováno (např. MATOUŠEK 1996), ovšem s nejistými nebo pesimistickými závěry. Střídání několik staletí trvajících hiátů s další řadou staletí více méně kontinuálního využívání ukazuje spíše na globální příčiny, které přesahují konkrétní nebo lokální problémy společnosti. Jestliže většina významných neolitických jeskyní přinesla doklady kultovního nebo rituálního chování, znamenalo by to, že období zájmu o jeskyně souvisely s religiozními tématy doby a dlouhodobě aktuální potřebou komunikace s duchovní sférou. Lidskou kulturu mohou ohrožovat jednak velké válečné konflikty, jednak globální klimatické změny, přičemž obě příčiny v minulosti působily a koneckonců i v současné době stále působí katastrofálně především na ekonomický a zemědělský potenciál společnosti. Zatímco u archeologických dokladů velkých válečných konfliktů v pravěku se stále vedou diskuse spíše v úrovni teorie, klimatické změny jsou kromě nepřímých svědectví proměny sídelních struktur stále více dokladovány a upřesňovány konkrétními paleoklimatickými výzkumy. Úzké vazby mezi nestabilními klimatickými výkyvy a zvýšenými kultovními praktikami nejen v jeskyních, ale i v případě dalších přírodních objektů potvrzují události mladší a pozdní doby bronzové (PEŠA 2006) a mohly by nabízet vysvětlení i pro situaci v neolitu a časném eneolitu (srov. výkyvy mezi 5200 a 5000 cal BC – GAL, JUHÁSZ and SÜMEGI 2005, GRONENBORN 2012), neboť i v tomto časovém intervalu je prokazatelná souvislost mezi klimatickými událostmi a zájmem o jeskyně (kap. 4).

Na otázku „Proč nebyly jeskyně ve stejném období využívány všemi současnými archeologickými kulturami, jestliže všechny musely být pod stejným tlakem přírodního prostředí?“ nabízím hypotézu: Kulturní společenství vyjadřuje svou identitu prostřednictvím kulturních norem, kterými vymezuje svůj vztah i k jevům mimo vlastní kulturu, kam podle kulturologických definicí patří vše biologické a přírodní (např. Matějů – Soukup in KOLEKTIV 1993, 65 ad.). Čím silnější bylo sociokulturní citění společnosti a čím hlubší byla víra ve vlastní mechanismy kulturního rozvoje, tím se snižovala potřeba obracet se na kulturně nedefinovatelnou a neuchopitelnou přírodu a její síly. Jak je z přehledu jeskynního fenoménu (kap. 3) zřetelné, nejcivilizovanější společnosti ve smyslu nejpokročilejších projevů materiální kultury a společenské resp. mocenské hierarchie – tedy obyvatelé velkých sídlišť, telů nebo aglomerací – vykazují jen nepatrný nebo častěji žádný zájem o jeskyně například v protikladu k obyvatelstvu zemědělsky méně úrodných oblastí s předpokládanou nižší sociálně mocenskou hierarchií. Pro tyto tradiční společnosti mohla jeskyně představovat v čase neměnný archetyp přírodní síly, která právě při změnách životního prostředí nabývala na aktuálnosti. Jeskynní lokality by tak mohly vypovídat nejen o problematice svého využívání, ale i o širších otázkách týkajících se neolitické společnosti, její kultury a duchovního světa.

Globální změny klimatu se suchými výkyvy v první řadě postihovaly krajinu s citlivým ekosystémem – tedy právě kras a jeho jeskyně. Zatímco ekonomický potenciál krajiny upadal, o to nápadněji muselo vystupovat podzemí s vlhkými prostory a výjimečně i s tekoucí podzemní vodou. Úvahy o praktickém významu takových jeskyní jako prostého zdroje vody samy o sobě neobstojí, nehledě na to, že většina jeskyní i přes jejich vlhký charakter by jako rovnocenný vodní pramen stěží stačila. Podle obecné kosmologie vyčleňující tři roviny světa (nebe – sídlo bohů, země – prostor lidí, podzemí – sídlo bohů) jeskyně patří do mimolidské sféry a potvrzují to i kulturně antropologická pozorování z různých částí světa (ELIADE 1993; 1994; NICHOLSON *ed.* 1994; BRADY – PRUFER *eds.* 2005 aj.). Podzemí se svými typickými atributy (trvalá tma, prostor s absencí vjemů) se od přirozeného životního prostředí člověka výrazně odlišuje a je v mytologiích mimoevropských národů obýváno pouze božskými nebo polobožskými bytostmi, které ovládají přírodní síly zejména ve spojení s vláhou a úrodou. Podzemí vystupuje v obecném mytologickém významu jako potenciální zdroj všech potoků a řek, které ze země pramení, a všeho rostlinstva, které z ní roste. Podobně jako sakrální symboly – na příkladu etnoar-

cheologických analogií – v sobě i jeskyně zahrnuje mnohoznačnost významů či různorodé části komplexního myšlenkového systému a ve spojení s asociací vagíny nebo zemského lůna a plodnosti může představovat místa přechodů mezi různými stavy bytí (LEWIS-WILLIAMS 2007, SANDSTROM 2005, 47). Navíc častá poloha jeskyní v horách či úbočí kopců vytváří pomyslnou Osu světa – Axis Mundi, propojující podzemí s nebeskou sférou (SATARI 1981, MATOUŠEK 1999). Snad právě toto spojení příkládá jeskyním i schopnost ovlivňovat počasí a jeskynní průvan evokuje místo vzniku větrů právě v podzemí (pro Mezoameriku např. HEYDEN 2005, pro střední Evropu v novověku PEŠA 2002, 2013). Vertikální vnímání světa bylo přitom ještě v nedávné minulosti přirozenou, univerzálně platnou a respektovanou součástí vědomí lidské existence (např. ELIADE 1993, 14 ad., PETERS 1994, 22). Archeologicky uchopitelným svědectvím této Osy světa mohou být právě časově synchronní projevy kultovního chování jak v jeskyních, tak na vrcholcích skal a kopců, které jsou dobře zdokumentovány pro závěr doby bronzové, a snad je lze vztáhnout i na starší období – střední eneolit a střední neolit.

Zdá se mi pravděpodobné, že jeskyně jako člověku přístupný přírodní objekt z podzemní sféry universálního kosmologického modelu světa představovala především komunikační místo mezi člověkem a příslušnými božstvy, které ovládaly přírodní živly podle mytologie jednotlivých kultur. Nejen skutečné zdroje podzemní vody, ale možná i většina ostatních jeskyní obecně se tak v obdobích klimatického tlaku na lidskou společnost stávaly místem uctívání a kultovních obřadů. Tento globální událostmi vynucený návrat člověka k přírodě mohl ovšem probíhat v těch společnostech a kulturách, kde zůstalo vědomí souměřitelnosti člověka s přírodou alespoň částečně zachováno. Podle obrazu jeskyní to tedy většinou nebyl případ vysoce rozvinutých společností s výraznou sociální hierarchií a organizací, alespoň na sledovaném území v obdobích neolitu až časného eneolitu. I přes předpokládanou universální platnost předložené interpretace to však neznamená, že všechny jeskyně musely být bezpodmínečně využívány pouze jako kultovní nebo obětní místa. Svoji roli jistě v řadě případů sehrály specifické regionální nebo společenské zvyky či kulturní tradice. Jakkoliv z komplexního pohledu jeskyně obecně svou religiozní funkci naplňují a v žádném z diskutovaných faktorů jí neodporují, zpětná aplikace kultovních aktivit na konkrétní jeskynní lokality je s ohledem na mnohoznačnost archeologických nálezů nejistá a v mnoha případech nemožná.

Jeskyně jako kultovní či religiozní významná místa zapadají do konceptů sakrální (resp. sakralizované) krajiny, jejichž univerzální platnost dokládají geograficky vzdálené analogie. Takové pojetí krajiny, „v níž domácí obyvatelstvo příkládá geografickým objektům zvláštní význam, stálo ve středu pozornosti mezoamerických kultur od nejstarších dob. Hory, velké skály, jeskyně, prameny, řeky, stromy, cesty, přírodní objekty podél pobřeží nebo s neobvyklými či nápadnými rysy byly ztotožňovány s mytologickými událostmi ve vzdálené minulosti, se stvořením světa a vznikem lidí, s hrdinskými činy předků, nebo s místy obývanými mocnými duchy a božstvy“ (AGUILAR *et al.* 2005, 69, překl. V.P.). Tato rekonstrukce sakrální krajiny, opřená v americkém prostředí o řadu spolehlivých etnologických poznatků z různých regionů, je svou koncepcí překvapivě blízká tradičnímu vnímání středoevropské krajiny středověku a novověku, které dosud torzovitě vystupuje z mozaiky historických svědectví, místních názvů, folklóru či lidových obyčejů. Univerzální vnímání člověka jako nedílné součásti krajiny se zdá být všeobecně zapomenuto teprve v docela nedávné době.

LITERATURA

- ABSOLON, K. 1970: Moravský kras 1, 2. Praha.
- ABSOLON, K. – CZIZEK, R. 1926: Palaeolithický výzkum jeskyně Pekárny na Moravě (I). Die palaeolithische Erforschung der Pekárna-Höhle in Mähren (I). *Časopis Moravského zemského muzea* 24, 1–59.
- 1927–1928: Palaeolithický výzkum jeskyně Pekárny na Moravě (II). Die palaeolithische Erforschung der Pekárna-Höhle in Mähren (II). *Časopis Moravského zemského muzea* 25, 112–201.

- 1932: Palaeolithický výzkum jeskyně Pekárny na Moravě (III). Die palaeolithische Erforschung der Pekárna-Höhle in Mähren (III). *Časopis Moravského zemského muzea* 26-27 (1929-1930), 479-532.
- ABSOLON, K. jun. 1939-1940: Výzkum nové diluviální stanice „Jeskyně Rytířské“ v Moravském krasu. *Vesmír* 18, 231-233.
- AGUILAR, M. - JAEN, M. M. - TUCKER, T. M. - BRADY, J. E. 2005: Constructing Mythic Space: The Significance of a Chicomoztoc Complex at Acatzingo Viejo. In Brady, J. - Prufer, K. (edd.): *In the Maw of the Earth Monster. Mesoamerican Ritual Cave Use*, 69-87. University of Texas Press, Austin.
- ANATI, E. 1963: *Palestine before the Hebrews*. Alfred A. Knopf: New York.
- 1968: Anatolia's Earliest Art. *Archaeology* 21, 22-35.
- BAR-YOSEF, O. - ALON, D. 1988: Nahal Hemar Cave - The Excavations. *Atiqot* 18, 1-30.
- BAR-YOSEF, O. - TCHERNOV, E. 1966: Archaeological Finds and the Fossil Faunas of the Natufian and Microlithic Industries at Hayonim Cave (Western Galilee, Israel). *Israel Journal of Zoology* 15, 104-140.
- BÁRTA, M. - KOVÁŘ, M. eds. 2011: *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur*. Academia: Praha.
- BLATNÝ, L. 1962: Neolitické osídlení v Babicích n/Svit. *Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí* 6 (1), 9-12.
- BLEKTA, J. 1932: Kras mezi Konicí a Litovlí. *Věstník Klubu přírodovědeckého v Prostějově* 22 (1930-1931), 1-48.
- BÖHM, J. 1933: Slovenský kras v pravěku. *Sborník Československé společnosti zeměpisné* 39, 90-95.
- BOLOMEY, A. 1973: The present stage of knowledge of mammal exploitation during the Epipalaeolithic and the earliest Neolithic on the territory of Romania. In: Matolcsi, J. (Hrsg.): *Domestifikationsforschung und Geschichte der Haustiere, 197-203*. Budapest.
- BORONEANȚ, V. 1970a: La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube. *Prähistorische Zeitschrift* 45, 1-25.
- 1970b: La civilisation Criș de Cuina Turcului. Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Vol. 1, Prague 1966, 407-410.
- BOUZEK, J. 1993: Climatic changes: new archaeological evidence from the Bohemian Karst and other areas. *Antiquity* 67, 386-393.
- BRADY, J. - PRUFER K. (edd.) 2005: *In the Maw of the Earth Monster. Mesoamerican Ritual Cave Use*. University of Texas Press, Austin.
- BROCHIER, J. E. - VILLA, P. - GIACOMMARRA, M. 1992: Sheperds and sediments: Geo-ethno-archaeology of pastoral sites. *Journal of Anthropological Archaeology* 11, 47-102.
- BRUKNER, B. 2002: Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit. *Godišnjak Sarajevo* 30, 61-103.
- CĂDARIU, Ș. - PETROVSZKY, R. 1975: Cercetări arheologice în valea Carașovei. *Tibiscus* 4, 147-154.
- CĂRCIUMARU, M. 1987: Mărturiile ale artei rupestre preistorice în România (Témoignages de l'art rupestre pré-historique en Roumanie). București.
- CAUVIN, J. - CAUVIN, M.-C. - HELMER, D. - WILLCOX, G. 1997: L'homme et son environnement au Levant nord entre 30 000 et 7 500 BP. *Paléorient* 23 (2), 51-69.
- ČERMÁKOVÁ, E. 2002: Problémy dětství v neolitu střední Evropy. *Pravěk* NR 12, 7-45.
- 2007: Postavení ženy, muže a dítěte ve společnosti tvůrců lengyelské kultury. In Kazdová E. - Podborský V. edd.: *Studium sociálních a duchovních struktur pravěku, 207-254*. Brno.
- ČERVINKA, I. 1926, 1927-1928, 1932: Předvěké vrstvy v Pekárně. *Časopis Moravského zemského muzea* 24, 30-34; 25, 152-154; 26-27, 533-535.
- D. B. 1949: Cercetări arheologice în două localități din Banat. *Studii - revistă de știință și filosofie* 2/I, 95-97.
- DRAȘOVEAN, F. 1996: *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat (Die späte Vinča-Kultur /Phase C/ in Banat)*. Timișoara.
- ELIADE, M. 1993: *Mýtus o věčném návratu*. Praha.
- 1994: *Posvátné a profánní*. Praha.
- EPSTEIN, C. 2001: The Significance of Ceramic Assemblages in Chalkolithic Burial Contexts in Israel and Neighboring Regions in the Southern Levant. *Levant* 33, 81-94.
- ERDOĞU, B. - UYSAL, I. T. - ÖZBEK, O. - ULUSOY, Ü. 2013: Speleothems of Çatalhöyük, Turkey. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 13 (1), 21-30.
- GÁL, E. - JUHÁSZ, I. - SÜMEGI, P. (eds.) 2005: Environmental archaeology in North-Eastern Hungary. *Varia archaeologica hungarica* XIX, Budapest.
- GEISLEROVÁ, K. - SEITL, L. - SVOBODA, J. - SVOBODOVÁ, H. 1986: Záchranný výzkum před Kateřinskou jeskyní. *Regionální sborník okresu Blansko* '86, 64-73.
- GHEORGHIU, A. - NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S. - HAAS, N. - COMȘA, E. - PREDĂ, C. - BOMBIȚĂ, G. - ENEA, G. - GHEORGHIU, F. - IOFCEA, S. - NICOLĂESCU-PLOPȘOR, D. - NEAGOE, A. - SILVEANU, R. - SURDU, I. 1954: Raport preliminar asupra cercetărilor de paleontologie umană dela Baia de Fier (reg. Craiova) din 1951. *Probleme de antropologie* 1, 73-86.
- GOLEC, M. 2014: Vranovsko-Křtinský lichtensteinský areál. *Časopis Moravského muzea, Sci. soc.* 99, 235-250.

- GOREN, Y. 1999: On determining use of pastoral cave sites: A critical assessment of spherulites in archaeology. *Journal of the Israel Prehistoric Society* 29, 123-128.
- GRADZIŃSKI, M. - HERCMAN, H. - BELLA, P. - DEBAENE, G. - NOWICKI, T. 2002: Tmavé laminácie v sintrových nátekokch jaskyne Domica ako indikátor aktivít pravekých ľudí. *Slovenský kras* 40, 41-48.
- GRONENBORN, D. 2012. Das Ende von IRD 5b: Abrupte Klimafluktuationen um 5100 den BC und der Übergang vom Alt- zum Mittelneolithikum im westlichen Mitteleuropa. In: Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege - Beiheft 25, pp. 241-250, Dresden.
- HARTUCHE, N. 1976: Unele probleme ale postpaleoliticului în lumina săpăturilor din peșterile dobrogei. *Pontica* 9, 13-21.
- HENRICKSON, E. 1985: The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Highlands (Luristan). *Iranica Antiqua* 20, 1-42.
- HEYDEN, D. 2005: Rites of Passage and Other Ceremonies in Caves. In Brady, J. - Prufer, K. (eds.) 2005, 21-34.
- HOCHSTETTER, F. v. 1883: Höhlenforschungen (Sechster Bericht ...). *Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 87, Abt. I, 168-170.
- HOLL, B. 2007: Archaeological Survey of the Baradla Cave (Res.). *Archaeologiai Értésítő* 132, 267-287.
- HORAČEK, I. - LOŽEK, V. - SVOBODA, J. - ŠAJNEROVÁ, A. 2002: Přírodní prostředí a osídlení krasu v pozdním paleolitu a mezolitu. In Svoboda, J. (ed.): Prehistorické jeskyně, 313-343. *Dolnověstonické studie* 7, Brno.
- IGNAT, D. 1973: Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor. *Acta Musei Napocensis* 10, 477-492.
- IGNAT SAVA, D. 1974: Ceramica neolitică pictată de pe valea Crișului Repede. *Crisia* 4, 121-134.
- JAROŠOVÁ, L. 2002: Výzkumy Josefa Skutila v severní části Moravského krasu. In Svoboda, J. A. (ed.): Prehistorické jeskyně, 255-287. *Dolnověstonické studie* 7, Brno.
- KALICZ, N. - KOÓS, J. S. 2000: Újkőkori arcós edények a kárpát-medence északkeleti részéből (Neolithische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens, Auszug). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 39, 15-44.
- KALICZ, N. - MAKKAY, J. 1977: Die Linienbandkeramik in der Großen ungarischen Tiefebene. *Studia archaeologica* VII, Budapest.
- KAMINSKÁ, E. 2007: Praveké osídlenie pieskovej duny Veľká Moľva v Čičarovciach. *Slovenská archeológia* 55, 203-260.
- KLÍMA, B. 1951: Křížova jeskyně v Moravském krasu. *Archeologické rozhledy* 3, 109-112, 123, 129-130.
- 1961: Archeologický výzkum jeskyně Hadí (Mokrá u Brna). *Anthropozoikum* 9 (1959), 277ad.
 - 1962: Die archäologische Erforschung der Höhle „Švédův stůl“ in Mähren. In Die Erforschung der Höhle Švédův stůl 1953-1955, 7-96. *Anthropos* 13 (N. S. 5), Brno.
 - 2002: Jeskyně v údolí Řičky: Kůlnička, Liščí a Klimova. In Prehistorické jeskyně, 158-172. *Dolnověstonické studie* 7, Brno.
- KNIES, J. 1910: Jeskyně Kůlna. *Pravěk* 6, 26-28.
- 1911: Nové nálezy ze sídliště diluviál. člověka v Kůlně u Sloupu. *Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci* 28, 132-143.
 - 1922: Údolí Holštýnské na Moravě, jeho vznik a palaentologický výzkum. *Věstník Klubu přírodovědeckého v Prostějově* 18 (1920-1921), 51-78.
- KOLEKTIV 1993: Sociální a kulturní antropologie. *Sociologické pojmosloví*, sv. 3. Praha.
- KOREK, J. 1958: A settlement of the Bükk Culture in the Hillebrand Cave (Res.). *Folia Archaeologica* 10, 17-28.
- 1970: Eine Freilandsiedlung und Gräber der Bükk-Kultur in Aggtelek (Auszug). *Archaeologiai Értésítő* 97, 3-22.
- KOS, P. 1997: Otevřená sídliště z mladého paleolitu a neolitu v jižní části Moravského krasu. *Přehled výzkumů 1993-1994*, 27-44. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- 1999: Mokrá-Horákov (kat. úz. Mokrá, okr. Brno-venkov). *Přehled výzkumů* 40 (1997-1998), 193-194. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- KRASSER, F. A. 1882: Die Mokrauer Höhle bei Brünn. *MAGW* 11 (N. F. 1), 98-99. Wien.
- KŘÍŽ, M. 1889: Kůlna a Kostelík. Brno.
- 1892: Die Höhlen in den mährischen Devonkalcken und ihre Vorzeit II, IV. *Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt in Wien* 42, 463-513, 564-625.
 - 1897, 1898: O jeskyni Kostelíku na Moravě. *Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci* 14, 49-61; 15, 19-41.
- KUIJT, I. - RUSSELL, K. W. 1993: Tur Imdai Rockshelter, Jordan: Debitage Analysis and Historic Bedouin Lithic Technology. *Journal of Archaeological Science* 20, 667-680.
- LAZAROVICI, G. et al. 2004: Petreștii de Jos, com. Petreștii de Jos, jud. Cluj, no. 139. Cronica cercetarilor arheologice 2003, www.archweb.cimec.ro/arheologie/CronicaCA2004.
- LAZAROVICI, G. et al. 2006: Petreștii de Jos, com. Petreștii de Jos, jud. Cluj, no. 137. Cronica cercetarilor arheologice 2005, www.archweb.cimec.ro/arheologie/CronicaCA2006.

- LEWIS-WILLIAMS, D. 2007: Mysl v jeskyni: vědomí a původ umění. Academia, Praha.
- LICHARDUS, J. 1968: Jaskyňa Domicca – nejvýznačnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry. Bratislava.
- LOŽEK, V. 1973a: Příroda ve čtvrtohorách. Academia, Praha.
- 1973b: Význam krasu pro poznání přírodní historické krajiny. *Československý kras* 24 (1972), 19–36.
- LUCA, S. A. 1999: Aspecte ale neoliticului și eneoliticului din sudul și sud-vestul Transilvaniei (Aspekten des Neolithikums und des Äneolithikums aus dem Süden und Südwesten Siebenbürgens). *Apulum* 36, 5–33.
- LUCA, S. A. - CIUGUDEAN, H. - ROMAN, C. 2000: Die Frühphase der Vinča-Kultur in Siebenbürgen. *Apulum* 37/1, 1–49.
- LUCA, S. A. - ROMAN, C. - BAICANĂ, M. 1997: Materiale arheologice din peșteri ale județului Hunedoara (I). *Corviniana* 3, 17–32.
- MAKKAY, J. 1991: Entstehung, Blüte und Ende der Theiß-Kultur. In Lichardus, J. (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche, Bd. I, 319–328. Bonn.
- MANTU, C.-M. 1998: Absolute Chronology of Neolithic Cultures in Romania and Relations with the Aegeo-Anatolian World. In Otte, M. ed.: Préhstoire d'Anatolie, 159–173. *ERAOUL* 85.
- MATOUŠEK, V. 1996: Archeologické nálezy z jeskyní Českého krasu 3x jinak. *Archeologické rozhledy* 48, 16–28.
- 1999: Hora a jeskyně. Příspěvek ke studiu vývoje vztahu člověka a jeho přírodního prostředí ve střední Evropě od neolitu do raného středověku. *Archeologické rozhledy* 51, 441–456.
- MĚCHUROVÁ, Z. 1992: Archeologické nálezy z Moravy ve sbírkách Prehistorického oddělení Přírodovědeckého muzea ve Vidni. *Zprávy České archeologické společnosti při ČSAV, Supplement* 13. Praha.
- MIKOV, V. - DŽAMBAZOV, N. 1960: Devetaškata pestera. Sofija.
- MOGOȘANU, F. - STRATAN, I. 1966: Noi descoperiri paleolitice în Banat. *SCIV* 17 (2), 335–344.
- MUNSON, Ch. A. et al. 1997: Prehistoric uses of caves in North America: A regional synthesis. In Proceedings of the 12th International Congress of Speleology, 1997, Switzerland – Volume 3, 45–48.
- MUSIL, R. 2010: Výpustek – bájná jeskyně u Křtin. Její 400letá historie a význam. *Acta speleologica* 1, Praha.
- NERUDA, P. - NERUDOVÁ, Z. - VALOCH, K. 2007: Zpráva o revizním výzkumu jeskyně Puklinové v údolí Řičky (Moravský kras). *Časopis Moravského muzea – společ. vědy* 92, 79–102.
- NEUSTUPNÝ, E. (ed.) 2007: Archeologie pravěkých Čech 4 – Eneolit. Praha.
- NICHOLSON, Sh. (ed.) 1994: Šamanismus II. Rozšířená vize reality. Bratislava.
- NICOLĂESCU-PLOȘOR, C. S. et al. 1957a: Șantierul arheologic Baia de Fier. *Materiale și cercetări arheologice* 3, 13–27.
- NICOLĂESCU-PLOȘOR, C. S. - HAAS, N. - PĂUNESCU, A. - BOLOMEY, A. 1957b: Șantierul arheologic Ohaba-Ponor. *Materiale și cercetări arheologice* 3, 41–49.
- OLIVA, M. 1995: Pravěké osídlení jeskyň Moravského krasu. *Veronica* 9, č. 4, příloha s. XXVII–XXIX. Brno.
- 2013: The Moravian Karst in the Anthropological Perspective. In: 16th International congress of speleology, Proceedings Volume 1, 18–21.
- ONDRUŠ, V. 1965: Die vorgeschichtlichen Funde aus der Höhle Pod hradem. In Die Erforschung der Höhle Pod hradem 1956–1958. *Anthropos*, Bd. 18 (N. S. 10), 107–108. Brno.
- PĂUNESCU, A. 1970: Epipaleoliticul de la Cuina Turcului – Dubova. *SCIV* 21, 3–47.
- 1979: Cercetările arheologice de la Cuina Turcului – Dubova (jud. Mehedinți). *Tibiscus* 5, 11–56.
- PAVLŮ, I. 2008: Lineární keramika v předovýchodních i evropských souvislostech. *Pravěk NŘ* 18, 3–137.
- PAVŮK, J. 2004: Stará lineární keramika na Slovensku a neolitizácia strednej Európy. In: Lutovský, M. (ed.): Otázky neolitu a eneolitu 2003, 11–26. Praha.
- PAVŮK, J. - BÁTORA, J. 1995: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra.
- PERLÈS, C. 2001: The Early Neolithic in Greece. Cambridge.
- PEŠA, V. 2002: Člověk a jeskyně v novověku (1500–2000). O historii, archeologii a speleoantropologii. *Kuděj* 4, č. 1, 3–19; č. 2, 3–19. Praha.
- 2006: Využívání jeskyní v mladší době bronzové až halštatské ve vybraných oblastech střední Evropy. *Památky archeologické* 97, 47–132.
- 2008: Cult caves and settlement patterns in the rocky landscape of the Elbsandstone Mts. (Saxony / Bohemia). In Proceedings of the 10th International Symposium on Pseudokarst, 71–74, Gorizia.
- 2011a: Mensch und Höhle im Neolithikum. *Disertační práce*, ÚPRAV FFUK Praha.
- 2011b: Jeskyně v neolitu a časném eneolitu: pohled z Předního východu. *Praehistorica* 29, 275–296.
- 2013a: Jeskyně, člověk a krajina na příkladu neolitu a staršího eneolitu západních Karpat. *Slovenský kras* 50/2, 225–242.
- 2013b: Archaeology and the winter solstice in the caves of the Bohemian Karst, Czech Republic. Proceedings of the 16th International Kongres of Speleology 2013, 189–191. Brno.
- 2013c: Der neuzeitliche Mensch in der Höhle: Die Speläoanthropologie als archäologische Quelle. *Památky archeologické* 104, 231–316.

- PETERS, L. G. 1994: Šamanismus Tamangů v Nepálu. In Nicholson, Sh. (ed.): Šamanismus II. Rozšířená vize reality, 13–27. Bratislava.
- PICHON, J. 1991: Les Oiseaux au Natoufien, avifaune et sédentarité. In Bar-Yosef, O. – Valla, F. (eds.): The Natufian Culture in the Levant. Ann Arbor, Internat. *Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser.* 1, 371–380.
- PODBORSKÝ, V. a kol. 1993: Pravěké dějiny Moravy. *Vlastivěda moravská – země a lid*, sv. 3. Brno.
- RADOVANOVIĆ, I. 1996: Mesolithic/Neolithic contacts: a case of the Iron Gates region. *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 23, 39–48.
- RADULESCO, C. – SAMSON, P. 1962: Sur un centre de domestication du Mouton dans le Mésolithique de la grotte “La Adam” en Dobrogea. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 76, 282–320. Berlin.
- ROMAN, P. 1971: Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum. *Dacia* N.S. 15, 31–169.
- ROMAN, C. C. – DAICONESCU, D. – LUCA, S. A. 2000: S p turi arheologice in Peștera nr. 1 (Peștera Mare) de la Cerișor (com. Lelese, jud. Hunedoara). *Corviniana* 6, 7–59.
- ROSEN, S. – SAVINETSKEY, A. – PLAKHT, Y. – KISSELEVA, N. – KHASANOV, B. – PERELADOV, A. – HAIMAN, M. 2005: Dung in the Desert: Preliminary Results of the Negev Holocene Ecology Project. *Current Anthropology* 46 (2), 317–327.
- RUTKOWSKI, B. 1986: The Cult Places of the Aegean. Yale University Press, New Haven & London.
- SANDSTROM, M. 2005: The Cave-Pyramid Complex among the Contemporary Nahua of Northern Veracruz. In Brady, J. – Prufer, K. (edd.) 2005: 35–68.
- SATARI, S. 1981. Mountains and caves in art: new finds of terracotta miniatures in Kudus, Central Java. *Bulletin of the Research Center of Archaeology of Indonesia*, No 15, 1–17.
- SKLENAŘ, K. – MATOUŠEK, V. 1994: Die Höhensiedlung des Böhmisches Karstes vom Neolithikum bis zum Mittelalter. *Fontes archaeologici pragenses*, vol. 20. Praha.
- SKUTIL, J. 1947: Válečný osud křtinského Výpustku v Moravském krasu. *Časopis turistů* 59, 119–120. Praha.
- 1961: Předběžná zpráva o výzkumu Veruňčiny díry a některých jiných přilehlých jeskyní v Suchém žlebu v Mor. Krasu. *Přehledy výzkumů* 1960, 29–35. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- 1962: Nález figurální plastiky na volutové keramice z jeskyně Koňské jámy v Moravském krase. *Přehledy výzkumů* 1961, 33–37. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- 1963a: Předběžná zpráva o hlavních výsledcích výzkumu Rytířské jeskyně (Lažánky, okr. Blansko) v Mor. krase. *Přehledy výzkumů* 1962, 12–14. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- 1963b: Výsledky výzkumu jeskyně Koňské jámy (Suchdol, okr. Blansko). *Přehledy výzkumů* 1962, 10–11. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- 1970: Pravěk a časná doba dějinná Moravského krasu a středověké osídlení našich jeskyní. In Absolon, K.: *Moravský kras* 2, 315–329. Praha.
- SOBOL, A. 1949: Barová jeskyně u Býčí skály, nová jeskynní lokalita s nálezy volutové keramiky. *Československý kras* 2, 137–138.
- 1968: Pravěké lidojedství v jeskyni Barové a Býčí skále u Adamova. *Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí* 12 (1), 1–5.
- SOLECKI, R. S. 1998: Archaeological Survey of Caves in Northern Iraq. *The international journal of Kurdish studies* 12, 1–70.
- SOUKOP, J. 1859: Macocha a její okolí. *Moravan* 8, 52–82. Brno.
- STRNAD, V. 1949: Fauna Barové jeskyně pod Krkavčí skálou u Adamova. *Československý kras* 2, 123–127.
- STUHLÍK, S. 1981: Osídlení jeskyní ve starší a střední době bronzové na Moravě. *Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně* 9, sv. 2. Academia: Praha.
- 2002: Postpaleolitické osídlení jeskyně Kůlničky a Liščí jeskyně. In Prehistorické jeskyně, 173–176. *Dolnoevěstonické studie* 7, Brno.
- SVOBODA, J. 1987: Výzkumy v Moravském krasu v roce 1984 (okr. Blansko). *Přehledy výzkumů* 1984, 12–13. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- 2002: Aktuální trendy ve výzkumu paleolitického parietálního umění. In Prehistorické jeskyně, 394–407. *Dolnoevěstonické studie* 7, Brno.
- SVOBODA, J. (et al.) – HORÁČEK, I. – LOŽEK, V. – SVOBODOVÁ, H. – ŠILAR, J. 2000: The Pekárna Cave. Magdalenian stratigraphy, environment, and the termination of the loess formation in Moravian Karst. *Anthropozoikum* 24, 61–79.
- SVOBODA, J. A. – van der PLICHT, J. 2007: Býčí skála and other caves in the Middle Danube region: Dating rock art. In Rock art in the frame of the Cultural Heritage of Humankind. XXII Valcamonica Symposium 2007, 467–472.
- SVOBODA, J. – SEITL, L. 1985: Výzkum v Moravském krasu. *Přehled výzkumů* 1983, 8–9. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- ŠEBELA, L. 2001: Nález zoomorfní plastiky z jeskyně Pekárna, k. ú. Mokrý /okr. Brno-venkov/. *Pravěk Supplementum* 8, 191–196.

- ŠIŠKA, S. 1989: Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. Bratislava.
- 2002: Náčrt neolitického a eneolitického osídlenia severozápadného Slovenska. *Slovenská archeológia* 50, 69–78.
- ŠKRDLA, P. – ŠEBELA, L. 1999: Mokrá (okr. Brno-venkov). *Přehled výzkumů* 39 (1995–1996), 281–284. Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- ŠTROFOVI, M. a A. 1988: Archeologický výzkum jeskyně Koňská jáma v Suchém žlebu. *Regionální sborník okresu Blansko* '88, 10–25.
- TELLENBACH, M. 1983: Materialien zum Präkeramischem Neolithikum in Süd-Ost-Europa. Typologisch-stratigraphische Untersuchungen zu lithischen Gerätschaften. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 64, 23–123.
- TICHÝ, R. 2002: Kultura s lineární keramikou v jeskyních Rytířská a Koňská jáma. In Svoboda, J. A. (ed.): Prehistorické jeskyně, 288–292. *Dolnověstonické studie/The Dolní Věstonice Studies* 7, Brno.
- TOMPA, F. 1934/1935: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 24/25, 27–127.
- TRAMPLER, R. 1900: Die Michaelsgrotte bei Holstein im mährischen Karst. *Mitteilungen der Section für Naturkunde des Österreichischen Touristen Clubs* 12, 2–7.
- VALOCH, K. 1957: Paleolitické osídlení Žitného jeskyně. *Práce brněnské základny Československé akademie věd* 29, sešit 12, spis 364, 573–600.
- 1967: Paleolitické osídlení jeskyně Kůlny u Sloupu v Moravském krasu. *Archeologické rozhledy* 19, 566–575.
- 1988: Die Erforschung der Kůlna-Höhle 1961–1976. *Anthropos*, Bd. 24 (N. S. 16), Brno.
- VENCL, S. 1968: Zur Frage des Bestehens eines präkeramischem Neolithikums in der Slowakei. *Acta Archaeologica Carpathica* 10, 39–61.
- VERHOEVEN, M. 2002: Transformations of Society: the Changing Role of Ritual and Symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and South-East Anatolia. *Paléorient* 28 (1), 5–14.
- VLAŠSA, N. 1961: O contribuție la problema leg turilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania. *SCIV* 12, 17–24. (též Vlašsa, N.: Neoliticul Transilvaniei, 20–27. *Bibliotheca Musei Napocensis* III, Cluj-Napoca 1976.)
- 1976: Asupra unor probleme ale neoliticului final și ale începutului epocii bronzului în Transilvania. In Vlašsa, N.: *Neoliticul Transilvaniei*, 90–99. *Bibliotheca Musei Napocensis* III, Cluj-Napoca.
- WANKEL, H. 1871: Prähistorische Alterthümer in der mährischen Höhlen. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 2 (překl. in *Sborník Okresního vlastivědného musea v Blansku* 5, 1973, 147–171).
- WATSON, P. J. 1997: The Prehistory of Salts Cave & Mammoth Cave, Mammoth Cave National Park, Kentucky, USA. In *Proceedings of the 12th International Congress of Speleology, 1997, Switzerland – Volume 3*, 29–30.
- WEINSTEIN-EVRON, M. 1998: Early Natufian el-Wad Revisited. *ERAUL* 77.
- WHITEHOUSE, R. D. 1992: Underground Religion. Cult and Culture in Prehistoric Italy. *Specialist Studies on Italy* 1: University of London.

SUMMARY

From the beginning of archaeological excavations in the 19th century up to the present day, caves as archaeological sites have most often been interpreted as longer- or shorter-term settlements, hideaways or shelters for herdsmen; other interpretations that are considered for caves are cult functions and shelters for social outcasts. I see the beginnings of these notions of universal functions for caves in two contexts. Up until the second half of the 20th century there was a predominant interest throughout most of Europe in Palaeolithic history, and an interpretive model of Palaeolithic cave settlement was subsequently applied to frequently less distinct or even different find situations dating to post-Mesolithic periods. Secondly, at the close of the 19th century caves in the general consciousness of society (i.e. including archaeological) were mainly thought of as warfare shelters or as cover from inclement weather during agricultural activities away from the settlement. Speculation on the greater importance of cult activities and the symbolism of caves doesn't appear with greater regularity in literature until the 1980s; and yet, the settlement impression of caves persists.

Using the Neolithic period as an example, the submitted work attempts to describe the phenomenon of cave use both in broader chronological contexts and as a functional interpretation of archaeological evidence in connection with the natural character of caves (PEŠA 2011a). Cave sites are chronologically followed from the Late Palaeolithic period in the Near East and the Early Neolithic period in selected areas of the Balkans and Central Europe up to the period around 4000 BC. The use of caves can be divided into five main periods: 1) The Epipalaeolithic, Natufian and Pre-Pottery Neolithic periods – spacious, dry and light caves were sought as dwellings; these sites typically contained distinct cultural layers with a range of archaeological finds of the majority of settlement components (in particular remnants of food, evidence of production and tool-making, often

even dwelling foundations) and document long-term settlement. 2) The Pottery Neolithic in the Near East and the Anatolia region – interest in the earlier typical settlement caves dropped significantly and, for the first time, larger karst systems were visited, though archaeological evidence is limited mainly to illuminated entrance areas. The change in preference might be connected to likely climate change at the turn of the Pre-Pottery Neolithic B period and the Pottery Neolithic period, when the underground areas with karst water acquired new symbolic importance for agricultural civilizations. 3) The Early Chalcolithic of Anatolia, the Early Neolithic period in the Balkans and the Middle Neolithic period in Central Europe: on the basis of conspicuous chronological associations, the occurrence (spread?) of the cave phenomenon can be followed from Starcevo-Körös culture (IIB-IVA) to Late Alföld Linear Pottery and Bükk culture and up to Late Linear Pottery in Moravia and Bohemia. The overall nature of the sites is reminiscent of the previous period: find situations are very frequently tied to active karst systems or stalactite and stalagmite caves, the microclimate conditions of which are entirely incompatible with inhabitation. From a global climate perspective, this period in Central Europe is connected with the dry fluctuations of the incoming Epiatlantic period. 4) The Middle Chalcolithic period in the Near East and Anatolia, the Middle Neolithic in the Balkans and the Late Neolithic of Central Europe: the renewed interest in caves in the Near East and Anatolia with the first evidence of separate burial caves is chronologically synchronous with several areas in Europe where caves were temporarily frequented (Dobruja, western Transylvania and Hihot, Bohemia and, to a small extent, Moravia). 5) The Late Chalcolithic period in the Near East with the intensive use of caves, especially for burial and cult purposes corresponds chronologically to a distinct European horizon represented by several cultures of the Late Neolithic and Early Eneolithic. These individual waves of interest in caves are more or less divided depending on the region by periods of longer disinterest in karst areas. It is also interesting that archaeological cultures with a high degree of civilization and cultural development (e.g. the existence of settlement agglomerations) show a lasting disinterest in caves even in climatically critical periods; on the other hand, increased interest is connected with dry climatic swings among cultures in regions less suitable for agriculture.

From the perspective of the use of Neolithic caves, it is clear that a marked difference in the selection of the types of sites (suitable for settlement in the late hunter-gatherer period versus those unsuitable for dwelling in the Neolithic period), as well as in the structure of finds and the form of find situations which, compared to the previous period, appear unbalanced (e.g. remnants of food or evidence of work activities are missing; on the other hand, there are mass stockpiles of vessels indicating final deposition at the site, or obvious cult objects). The most striking situations and largest finds are connected with dark and damp cave systems. On the basis of the presented arguments, I do not find verifiable evidence in the Neolithic and Early Eneolithic periods in the studied parts of Europe of cave settlements or even a more general use of caves during the herding of animals; instead, I connect the majority of important cave locations with the cult aspect of Neolithic society. Theoretically, it is not possible to rule out that a less distinct find situation could document another type of activity, one conditioned by the local or cultural peculiarities of the specific region. However, the close connection between interest in caves and periods of climatic instability, as well as information from outside of Europe on the importance and function of caves, speaks in favour of a distinct symbolic and religious significance of caves in general for agricultural societies. As such, caves appear as a universal archetype of natural in human culture; forgotten at times of social stability, they always regained their importance under the threat of climate changes. This apparently held true in more traditional societies without a strong socio-cultural consciousness, whereas the most advanced (the most civilized) Neolithic societies probably no longer reflected on this “return to natural awareness” and instead attempted to solve the global crisis using their own cultural resources.

POZNÁMKY

- 1 Studie je českým souhrnem autorovy disertační práce (PEŠA 2011a), obhájené na ÚPRAV FFUK Praha v roce 2011.
- 2 Nutno dodat, že o pravěkem využívání obou jeskyní prakticky nic nevíme, protože jejich sedimenty byly z převážné části vyklizeny při zřízení lichtensteinského přírodního parku počátkem 19. století (GOLEC 2014). I jejich současné využívání s Barovou jeskyní by na předloženou argumentaci nemělo zásadnější vliv.
- 3 Eneolit jako novou epochu s nastupujícími mužskými svazy a mužskou kulturou – a s tím spojenými archeologickými nálezy (picí soupravy, zbraně, doklady zpracování kovu atd.) – představil např. NEUSTUPNÝ 2007.
- 4 K antice RUTKOWSKI 1986; přehled u PEŠA 2013c pro ČR a Německo, WHITEHOUSE 1992 pro Itálii s možnou tradicí již od pravěku, další ojedinělé jeskyně v Rumunsku a Maďarsku (PEŠA 2011a).